

USMANU DANFODIYO UNIVERSITY, SOKOTO
(POSTGRADUATE SCHOOL)

UNGUWANNIN BIRNIN ZAZZAU DA KEWAYE: NAZARI A KAN IRE-
IREN SANA'O'IN DA AKE YI CIKINSU JIYA DA YAU

A Dissertation
Submitted to the
Postgraduate School,
Usmanu Danfodiyo University, Sokoto, Nigeria,
In Partial Fulfillment of the Requirements
For the Award of the Degree of
MASTER OF ARTS (HAUSA STUDIES)

BY

YUSUF MUKHTAR

(ADM. NO.: 13210106004)

DEPARTMENT OF NIGERIAN LANGUAGES

MAY, 2019

SADAUKARWA

Na sadaukar da wannan aiki ga mahaifana Malam Mukhtar Umar da Malama Hajara Abubakar saboda jawainiyar tarbiyyar da suka yi mini. Allah ya saka masu da Aljannar Firdausi.

CERTIFICATION

GODIYA

Dukkan godiya ta tabbata ga Allah Ma]aukakin Sarki, Mai Kowa Mai Komai, wanda ya ba ni ikon kammala wannan aiki cikin }oshin lafiya. Tsira da amincin Allah su tabbata ga Manzon Allah, Annabin Rahama, Annabi Muhammadu (S.A.W) fiyayyen halitta, da Alayensa da Sahabbansa da dukkan masu koyi da tafarkinsa har zuwa ranar sakamako.

Bayan haka, ina mi}a godiyata ga babban jagoran duba wannan bincike Dr. Yakubu Aliyu Gobir, saboda taimako da kuma hu}uri da ya yi da ni a lokacin gudanar da wannan aiki. Ha}i}a, gudunmuwa da jagorancin Malam sun taimaka }warai da gaske wajen kammaluwar wannan aiki a cikin lokaci. Allah ya saka wa Malam da alheri, ya kuma }ara]aukaka da aminci.

Dr. Abdullahi Sarkin Gulbi, shi ne mai duba wannan bincike na biyu, ya cancanci godiya mai tarin yawa, saboda ya taimaka }warai da gaske musamman wajen kankare duk wani tabo da zai jawo wa wannan aiki cikas. Malam ya ba da shawarwari wa]anda suka taimaka }warai wajen kammala aikin cikin lokaci. Allah Ubangiji ya biya shi ya }ara]aukaka shi.

Dr. Umaru Dogondaji shi ne mai duba wannan bincike na uku, ya yi rawar gani wajen ganin aiki ya zauna bisa turbar da ta dace. Na gode }warai da gaske, Allah ya saka da alheri.

Dole ne in yi cikakkiyar godiya ga malamaina na Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu [anfodiyo, Sakkwato, }ar}ashin jagorancin Dr. Ibrahim Sarkin Sudan Abdullahi, domin da taimakonsu ne na samu na kawo ga matsayin kammala wannan bincike. Na gode, Allah ya saka musu da mafificin alherinsa.

Ba zan manta da Shugaban Makarantar Sakandaren Gwamnati Kwali, Abuja, Alhaji Sa'eed Balogun ba, domin bisa amincewarsa ya ba ni damar zuwa }aro karatu a wannan mataki na digiri na biyu. Haka kuma, ina godiya ga dukkan abokan aikina a wannan makaranta saboda irin goyon baya da kuma }warin gwiwar da suka ba ni domin ganin na kammala wannan karatu. Na gode, Allah ya saka musu da alherinsa.

Abokan karatuna, su Malam Ibrahim Gambo da Malam Abubakar Babangida Gashuwa da Malam Ishaq Abubakar da kuma Malam Musa Babayo, sun taimaka mini sosai da shawarwari, Allah ya saka masu da alherinsa.

'Yan uwana ku yi ha}uri, wannan }an fili ba zai isa in ambaci sunayenku ba. Na gode da }o}arinku, Allah Ta'ala ya yi sakayya

mafificiya. A kullum ina cike da alfahari da ku da fatan Allah ya bar zumunci da }auna. Ku ma abokaina ba zan ta~a mantawa da ku ba, musamman saboda addu'o'inku na fatar samun nasarar kammala wannan karatu. Na gode Allah ya yi muku sakamako da alherinsa, Allah ya bar zumunci da }auna.

Ba zan yi tuya in manta da albasa ba. Dole in yi jinjina da godiya ga mai }akina Malama Amina Magaji Sambo da 'ya'yanmu Al-Amin (Yaya) da Hajara (Ihsan) da Abdurrahim da Mukhtar (Adnan) da Amina (Iman) saboda ha}uri da suka yi da ni a lokacin da nake gudanar da wannan aiki. Goyon bayan da kuka ba ni shi ya }ara mini }warin gwiwa wajen gudanar da wannan aiki. Allah ya saka muku da alherinsa.

A }arshe ina mi}a godiya ga Malam Jamilu Ibrahim Mukoshy da Malam Bukhari Kabiru, domin }o}arin da suka yi wajen buga wannan aiki a cikin kwamfuta.

Na gode!

{UMSHIYA

Take									Shafi
TITLE PAGE	-	-	-	-	-	-	-	-	i
SADAUKARWA	-	-	-	-	-	-	-	-	ii
CERTIFICATION		-	-	-	-	-	-	-	iii
GODIYA	-	-	-	-	-	-	-	-	iv
{UMSHIYA	-	-	-	-	-	-	-	-	vii
TSAKURE	-	-	-	-	-	-	-	-	xi
ABSTRACT	-	-	-	-	-	-	-	-	xii

BABI NA [AYA

1.0	GABATARWA	-	-	-	-	-	-	-	1
1.1	Shimfi]a	-	-	-	-	-	-	-	-
	1								
1.2	Dalilan Bincike	-	-	-	-	-	-	-	1
1.3	Manufar Bincike	-	-	-	-	-	-	-	-
	2								
1.4	Farfajiyar Bincike	-	-	-	-	-	-	-	-
	2								
1.5	Muhimmancin Bincike	-	-	-	-	-	-	-	-
	3								
1.6	Dabaru Da Hanyoyin Gudanar Da Bincike	-	-	-	-	-	-	-	-
	3								
1.7	Ra'in Bincike	-	-	-	-	-	-	-	-
	5								
1.8	Na]ewa	-	-	-	-	-	-	-	-
	6								

BABI NA BIYU

2.0	BITAR AYYUKAN DA SUKA GABATA-	-	-	7
2.1	Shimfi]a	-	-	7
2.2	Bitar Ayyukan Da Suka Gabata	-	-	-
	7			
2.2.1	Bitar Kundin Digiri Na Uku (PhD)	-	-	8
2.2.2	Bitar Kundin Digiri Na Biyu (MA)	-	-	14
2.2.3	Bitar Kundin Digiri Na Farko (BA)	-	-	20
2.2.4	Bitar Mu}alu Da Mujallu	-	-	22
2.2.5	Bitar Bugaggun Littattafai	-	-	26
2.3	Hujjar Ci Gaba Da Bincike	-	-	32
2.4	Na]ewa	-	-	33

BABI NA UKU

3.0	WAIWAYE A KAN TARIHIN BIRNIN ZARIYA DA			
	KEWAYE	-	-	34
3.1	Shimfi]a	-	-	34
3.2	Asalin Kafuwar Birnin Zariya	-	-	34
3.3	Tarihin {ofofin Birnin Zariya	-	-	37
3.3.1	{ofar Bai	-	-	39
3.3.2	{ofar Doka	-	-	39
3.3.3	{ofar Galadima	-	-	41
3.3.4	{ofar Gayan	-	-	41
3.3.5	{ofar Jatau	-	-	42
3.3.6	{ofar Kona	-	-	42
3.3.7	{ofar Kuyambana	-	-	43
3.3.8	{ofar Tukur-tukur	-	-	-
	43			

3.4	Unguwannin Birnin Zariya Da Kewaye-	-	-	-	-	-	44
3.4.1	Tsofaffin Unguwanni	-	-	-	-	-	44
3.4.1.1	Unguwar Alfadarai	-	-	-	-	-	45
3.4.1.2	Unguwar Al}ali	-	-	-	-	-	47
3.4.1.3	Unguwar Amaru -	-	-	-	-	-	49
3.4.1.4	Unguwar Babban Dodo	-	-	-	-	-	-
	51						
3.4.1.5	Unguwar Babban Gwani	-	-	-	-	-	-
	54						
3.4.1.6	Unguwar Ban Zazzau	-	-	-	-	-	56
3.4.1.7	Unguwar Bishar	-	-	-	-	-	57
3.4.1.8	Unguwar [anjinjiri	-	-	-	-	-	59
3.4.1.9	Unguwar Fatika	-	-	-	-	-	59
3.4.1.10	Unguwar Iya	-	-	-	-	-	60
3.4.1.11	Unguwar Juma	-	-	-	-	-	61
3.4.1.12	Unguwar Kakaki	-	-	-	-	-	-
	62						
3.4.1.13	Unguwar {aura	-	-	-	-	-	64
3.4.1.14	Unguwar {ofar Fada	-	-	-	-	-	65
3.4.1.15	Unguwar {warbai	-	-	-	-	-	65
3.4.1.16	Unguwar Limancin Kona	-	-	-	-	-	67
3.4.1.17	Unguwar Magajiya	-	-	-	-	-	69
3.4.1.18	Unguwar Malam Sule	-	-	-	-	-	69
3.4.1.19	Unguwar Nufawa	-	-	-	-	-	70
3.4.1.20	Unguwar Salmanduna	-	-	-	-	-	-
	72						
3.4.1.21	Unguwar Zagezagi	-	-	-	-	-	74

3.4.1.22 Unguwar Zakara	-	-	-	-	-	-	-	-
76								
3.4.1.23 Unguwar Zariya	-	-	-	-	-	-	-	-
77								
3.4.2 Sababbin Unguwanni A Kewayen Birnin Zariya	-	-						78
3.4.2.1 Tudun Wada	-	-	-	-	-	-	-	78
3.4.2.2 Sabon Gari-	-	-	-	-	-	-	-	79
3.4.2.3 Samaru	-	-	-	-	-	-	-	82
3.4.2.4 Wusasa	-	-	-	-	-	-	-	83
3.5 Gidajen Masarautun Zariya	-	-	-	-	-	-	-	85
3.6 Addinin Mutanen Birnin Zariya	-	-	-	-	-	-	-	-
88								
3.7 Bun}asar Ilimin Addinin Musulunci A Birnin Zariya	-							89
3.7.1 Sunayen Wasu Shahrarrun Malaman Zazzau-	-	-						92
3.8 Kafuwar Ilimin Boko A Birnin Zariya	-	-	-	-	-	-	-	93
3.9 Na]ewa	-	-	-	-	-	-	-	96

BABI NA HU[U

4.0 UNGUWANNIN DA SANA'O'I SUKA KAFA A BIRNIN ZARIYA	-	-	-	-	-	-	-	-	97
4.1 Shimfi]a	-	-	-	-	-	-	-	-	97
4.2 Unguwar Kanfage	-	-	-	-	-	-	-	-	97
4.3 Unguwar Kusfa	-	-	-	-	-	-	-	-	99
4.4 Unguwar }arfe	-	-	-	-	-	-	-	-	100
4.5 Unguwar Madaka	-	-	-	-	-	-	-	-	100
4.6 Unguwar Magajin Aska	-	-	-	-	-	-	-	-	102

4.7	Unguwar Majema	-	-	-	-	-	-	103
4.8	Unguwar Sirdi	-	-	-	-	-	-	104
4.9	Sana'o'in Da Suka Yi Fice A Birnin Zariya					-	-	105
4.9.1	Sana'ar Noma	-	-	-	-	-	-	106
4.9.2	Sana'ar Qira	-	-	-	-	-	-	106
4.9.3	Sana'ar Xinki	-	-	-	-	-	-	106
4.9.4	Sana'ar Rini	-	-	-	-	-	-	106
4.10	Sana'o'in Da Suka Yi Fice A Sababbin Unguwanni					-		107
4.11	Tasirin Zamananci A Kan Unguwanni Da Sana'o'i Suka Kafa							108
4.12	Na]ewa	-	-	-	-	-	-	108

BABI NA BIYAR

5.0	KAMMALAWA	-	-	-	-	-	-	110
5.1	Ta}aitawa	-	-	-	-	-	-	110
5.2	Sakamakon Bincike	-	-	-	-	-	-	111
5.3	Shawarwari	-	-	-	-	-	-	-

112

MANAZARTA	-	-	-	-	-	-	-	113
SUNAYEN WA[ANDA AKA YI HIRA DA SU	-	-	-					118

TSAKURE

Manufar wannan bincike ita ce fito da tarihi da asalin unguwannin da sana'o'i suka kafa a birnin Zariya da kuma dalilan kafa su. Wannan shi ya sa aka yi wa binciken taken: Unguwannin Birnin Zazzau Da Kewaye: Nazari A Kan Ire-iren Sana'o'in Da Ake Yi Cikinsu Jiya Da Yau. Nazarin ya fito da tsofaffi da sababbin unguwannin birnin Zariya. A cikin aikin bayan gabatarwa, an yi waiwaye kan tarihin birnin Zariya ta hanyar gabatar da tsofaffi da sababbin ungunwannin garin. An kalli tsofaffin unguwanni kamar Unguwar Alfadarai da Unguwar Alqali da Unguwar Amaru da Unguwar Babban Dodo. Haka kuma an tattauna a kan sababbin unguwanni kamar Tudun Wada da Sabon Gari da Samaru da kuma Wusasa. Bugu da qari, binciken ya gabatar da sana'o'in da suka yi fice a dukkan unguwannin da ke birnin Zariya da kewaye, kamar sana'ar qira a unguwar Qarfe da sana'ar xinki a unguwar Madaka da sana'ar aski a unguwar Magajin Aska da sana'ar sirdin dawaki a unguwar Sirdi da kuma sana'ar noma da kiwo a unguwar Samaru. A qarshe, aikin ya gano cewa birnin Zariya wuri ne na matattarar masana'antu na gargajiya, kuma akwai alaqa mai qarfi a tsakanin masu gudanar da waxannan sana'o'i.

ABSTRACT

The aim of this research is to trace the history of wards that were established as a result of craftsmanship in Zaria Metropolis as well as the reasons behind their creation. Hence the research is entitled ‘Zaria Metropolis and Environs: A Study on Ward-Crafts Yesterday and Today’, which studied the old and new wards in Zaria Metropolis. After a general introduction, the study presented a brief history of Zaria Metropolis by way of deliberating on the old wards such as that of Alfadarai, Alqali, Amaru as well as the Area of Babban Dodo. On the other hand, new wards such as Tudun Wada, Sabon Gari, Samaru and Wusasa areas were presented. Nonetheless, prominent crafts practiced yesterday and today in the wards and Zaria Metropolis were discussed. Crafts such as blacksmithing in the ward of Qarfe, Couture in the ward of Madaka, barbing in the ward of Magajin Aska, saddle making in the ward of Sirdi, and farming in the ward of Samaru were all discussed. Finally, the research concludes that Zaria is an important metropolis with numerous local industries having strong ties among the craftsmen.

BABI NA [AYA

1.0 GABATARWA

1.1 Shimfi]a

Kowace al'umma takan dogara ne ga tarihi da kayan tarihin da ta gada daga iyaye da kakanni. A inda babu kayan tarihi a bayyane, to akan taskace tarihin a rubuce domin na baya su karanta su amfana. Hakan, zai taimaka wajen kyautata]abi'un wannan al'umma da ha~aka tattalin arzikinsu. Don haka, wannan bincike zai iya zamantowa wani hanzari mai kyau da }ara }arfafa gwiwar al'umma wajen sanin unguwannin da ke cikin birnin Zariya da kewaye da ire-iren sana'o'in da ake gudanarwa a wasu daga cikinsu. Ganin cewa da yawa, daga cikin unguwannin da ke birnin Zariya da kewayensa sun wanzu ne saboda wani dalili na kasuwanci ko sana'a ko kuma jaruntaka. Fito da wa]annan abubuwa zai bayyana wa na baya sanin asalinsu tare da ri}e sana'o'insu yadda ya kamata, don ri}e al'adunsu da kuma samun abin ri}e kawunansu.

Birnin Zariya yana]aya daga cikin manyan birane na }asar Hausa, kuma ya kasance]aya daga cikin garuruwan Hausa bakwai, garuruwan da tarihin Bayajidda ya ambata da cewa wai 'ya'yan Bayajidda ne suka kafa su.

1.2 Dalilan Bincike

Akwai dalilai guda uku qwarara da suka zaburar da ni wajen gudanar da wannan bincike, dalilan kuwa su ne:

Na farko shi ne domin in ankarar ko in faxakar da matasa da sauran jama'ar da ke gudanar da harkokin rayuwarsu a cikin unguwannin birnin Zariya da kewayensa da su san asalin kafuwar unguwannin nasu da kuma waxanda suka taimaka wajen kafa unguwannin tun asali.

Dalili na biyu shi ne domin in zaqulo ire-iren sana'o'in da ake gudanarwa a cikin wasu unguwannin birnin Zariya da kewayensa domin matasanmu su yi qoqari su yi amfani da waxannan sana'o'i wajen ciyar da kawunansu gaba.

Dalili na uku kuwa shi ne in haskaka wa xalibai da manazarta hanya domin samun damar faxaxa bincike a kan yadda unguwannin suka samu gindin zama tun asali tare da yadda wasu sana'o'i suka taimaka wajen kafa unguwannin.

1.3 Manufar Bincike

Manufar wannan bincike ita ce fito da tarihi da asalin kafuwar tsofaffi da sababbin unguwannin da ke birnin Zariya da kewayensa, tare da gano dalilan kafa su da kuma ire-iren sana'o'in da ake gudanarwa a wasu daga cikin unguwannin. Sannan za a fito da ire-iren

sana'o'in da suka yi fice a tsofaffi da kuma sababbin unguwannin na birnin Zariya.

1.4 Farfajiyar Bincike

Wannan bincike zai mayar da hankali ne a kan unguwannin da ke cikin birnin Zariya da kewayensa. Dalilin kuwa shi ne cikin birnin Zariya nan ne tsohon garin da ya kafu tun bayan da Sarauniya Amina ta taso da babban birnin zuwa birnin Zariya na yanzu. Don haka, mafi yawan tsofaffin unguwannin suna nan ne a cikin birnin Zariya, wasu sana'o'i suka kafa su, wasu kuwa mazaunai ne na jama'a. Haka kuma, akwai sababbin unguwanni da suka kafu bayan zuwan Turawan mulkin mallaka, wa]anda mafi yawansu kewaye suke da birnin Zariya. Saboda haka, farfajiyar wannan bincike ta tsaya ne kawai a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

1.5 Muhummancin Bincike

Wannan bincike ko shakka babu yana da muhimmancin gaske domin zai taimaka gaya wajen bun}asa al'adun Hausawa. Har ila yau yana da alfanu sosai ga malamai da 'yan uwana]alibai wajen sanin asalin unguwannin birnin Zariya da kewayensa da ire-iren sana'oin da ake gudanarwa a wasu daga cikinsu.

Muhimmancin wannan bincike ba shi misiltuwa domin kuwa zai taimakawa matasan birnin zariya da kewayensa wajen ri}o da al'adu da kuma sana'oin da aka gada daga iyaye da kakanni.

A }arshe duk bayanin da aka samu ko aka kalato, za a mai da shi kundin bincike guda ne, a adana shi a cikin }akunan karatu, ta yadda 'yan uwana }alibai da sauran jama'a za su gani su karanta don su amfana.

1.6 Dabaru Da Hanyoyin Gudanar Da Bincike

Akwai muhimman mataakai guda uku da ake amfani da su wajen dabaru da hanyoyin gudanar da bincike domin samun nagartattun ginshiqai domin tsayar da kundin bincike mai nagarta. Waxannan matakan kuwa su ne:

- i. Na farko shi ne ta yin hira ko tattaunawa da waxanda suke da ruwa da tsaki dangane da tarihin unguwannin birnin Zariya da kewayensa waxanda suka haxa da masu unguwanni da hakimai da tsofaffi masana tarihin unguwannin da kuma xaixaikun jama'a.
- ii. Haka nan kuma an ziyarci Jami'o'i da xakunan karatunsu, domin samun bayanai masu alaqa da wannan bincike. Xakunan karatun da aka ziyarta sun haxa da na: Jami'ar Usman Xanfodiyo, Sakkwato da Jami'ar Ahmadu Bello, Zariya

da kuma Jami'ar Bayero, Kano. Bugu da qari an yi bitar kundayen bincike na digiri na uku (PhD) da na digiri na biyu (MA) da na digiri na farko (BA). Haka nan ma an yi bitar muqalu da mujallu domin samun qarin bayanai daga masana da manazarta, musamman waxanda aka wallafa da bugaggun littattafai da kuma waxanda suka yi tsokaci ko qarin bayani a kan wuraren da wannan bincike yake nazari.

- iii. An samu leqa hanyoyin sadarwa na zamani irin su: intanet da makamantansu don samun nagartattun bayanai a kan binciken.

Daga qarshe, aka haxa kayan da aka samu ta waxannan hanyoyin sa aka bayyana, aka yi amfani da su wajen tsarawa da ginawa da kuma tayar da wannan kudin bincike.

1.7 Ra'in Bincike

An xora wannan bincike a kan ra'in *Central Places Theory*, wato ra'in nazari a kan Muhimman Wurare. Dalilin amfani da wannan ra'i shi ne kasancewar ra'in yana kallon wurare (unguwanni) a cikin gari ko birni a matsayin wurare masu muhimmanci saboda irin ayyukan da mazaunansu ke samar wa sauran wurare masu maqwabtaka da su. Ga abin da aka ce game da ra'in:

Ingilishi: *Central places theory* is a geographical theory that seeks to explain the number, size and location of human settlements in a residential system. The theory was conceived, primarily by **Walter Christaller** (April 21, 1893 – March 9, 1969), a German geographer and **August Lösch** (15 October 1906 – 30 May 1945) a German economist, in order to explain size and number of cities and their spacing in a territory. The theory was created on the assertion that settlements simply functioned as 'central places' providing services to surrounding areas

Fassara: Wannan ra'i na muhimman wurare (*Central Places Theory*), ra'i ne na masana fannin labarin qasa (Geography). **Walter Christaller** (1893–1969, Bajamushe masanin labarin qasa) tare da **August Lösch** (1906–1945, Bajamushe masanin fannin tsimi da tanadi) suka fara assasa shi a shekarar 1933 a cikin wani mashahurin aiki mai suna *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. An samar da ra'in ne domin bayani a kan yawan mutane a garuruwa da kuma irin girma ko da'irar muhallan da suke zaune a ciki. An gina shi ne bisa ra'ayin cewa mazaunai wurare ne masu muhimmanci, musamman saboda la'akari da irin ayyukan da suke taimaka wa maqwabtun unguwanninsu da shi.

1.8 Na]ewa

Wannan shi ne babi na farko a cikin wannan bincike, kuma shi ne matsayin gabatarwa ta gaba dāya ta aikin. Babin ya tattauna a kan dalilan bincike da manufar bincike da muhimmancin bincike tare da shata farfajiyar da wannan bincike zai yi rawar gaban hantsi a cikin ta. Bugu da }ari, ba a manta da hanyoyin da aka bi wajen gudanar da wannan bincike ba da ra'in masana dangane da wannan bincike. A takaice dai, wannan babin ya yi gabatarwa ne ga wannan bincike.

BABI NA BIYU

2.0 BITAR AYYUKAN DA SUKA GABATA

2.1 Shimfi]a

A wannan babin, binciken ya waiwayi ayyukan da aka gabatar a kan wannan fanni masu alaqa da wannan bincike. Daga cikin ayyukan da suka gabaci wannan aiki, an yi bitar kundayen bincike da muqalu da kuma mujallu da bugaggun littattafai. Wannan bita ita ta taimaka wa wannan bincike wajen kafa hujjar ci gaba da gudanar da shi.

2.2 Bitar Ayyukan Da Suka Gabata

Masu karin magana kan ce, “Da na gaba ake gane zurfin ruwa”, kuma suka ce, “Da tsohuwar zuma ake magani”. Al’adar kowane irin bincike ne, musamman irin wannan fagen ilimi, ya yi bitar ayyukan da masana da manazarta suka yi, domin kauce wa maimaita abin da aka riga aka yi.

Abin da wannan bincike ya yi a wannan ~angare shi ne, ya za}ulo ayyukan da aka yi a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana’o’in da ake yi cikinsu jiya da yau. Sannan kuma, ya yi }o}arin kasa wannan bita zuwa mataki-mataki domin, aiwatar da kyakkyawan nazari yadda ya kamata. Matakan sun ha}a da bitar kundayen binciken da aka gudanar a matakin digiri na uku (PhD) da digiri na biyu (MA) da kuma digiri na farko (BA) da mu}alu da

mujallu da bugaggun littattafai, dukkansu masu ala}a da fagen wannan bincike. Ga dai yadda bitar ta kasance:

2.2.1 Bitar Kundayen Digiri Na Uku (PhD)

Barkow, (1970) kundin digiri na uku ne da aka gabatar a kan Maguzawa ta fuskar kawo tarihin asalin Maguzanci da kuma su kansu Maguzawan sannan da bambancinsu da Hausawa Musulmi. Haka kuma, kundin ya bayyana cewa birnin Zariya da kewaye yana }aya daga cikin garuruwan da Maguzawa suka sami gindin zama a cikinsu, amma kuma duk da haka an fi samunsu a }auryukan da ke kewaye da birnin Zariya. Kuma suna da unguwannin ha}e da sana'o'in da suke yi a cikin unguwannin nasu. Wannan kundi yana da ala}a da wannan bincike, duk da yake wannan binciken a kan Unguwannin birnin Zazzau da kewayensa da kuma sana'o'in da ake gudanarwa a cikinsu jiya da yau; shi kuma aikin nasa ya shafi tarihin Hausawa da Maguzawan da ke }auryukan arewacin Nijeriya ne, ciki har da }auryukan Zariya.

Adamu, (1974) ba a bar shi a baya ba, wajen ba da tasa gudummuwa, domin kuwa ya gabatar da kundin neman digirinsa na uku a kan matsayin harshen Hausa da Hausawa a tarihin yammacin Afirka. Marubucin kundin ya yi gansasshen bayani a kan asalin harshen Hausa da Hausawa, ya kuma yi cikakken bayanin wuraren

zaman su wato garuruwan da suke zaune da kuma ire-iren sana'o'in da suke gudanarwa a tsakaninsu. Wannan kundi yana da alaqa da wannan bincike, duk da yake wannan binciken a kan unguwannin birnin Zazzau da kewayensa ne: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake gudanarwa cikinsu jiya da yau, ya mai da hankalinsa a kai. Shi kuma aikin nasa ya shafi matsayin harshen Hausa da Hausawa ne a tarihin yammacin Afirka.

Usman, (1981) a cikin kundin digirinsa na uku cikakken bayani ya yi a kan asalin kafuwar masarautar Katsina tun daga shekarar (1400-1883) da yadda aka yi watsi da tsarin sarautar gargajiya na iyaye da kakanni aka maye gurbinsa da tsarin sarauta na yanzu. Wannan kundi na Usman ya yi bayani mai tsawon gaske a kan yadda tsarin sarautar Katsina take a da can shekaru xaruruwa da suka wuce da kuma yadda aka samu canje-canje a tsarin sarautar Katsina a sakamakon zuwan Turawan Mulkin Mallaka garin Katsina wanda har yanzu da wannan tsari ake amfani da shi.

Wannan kundi na Usman (1981) yana da alaqa da wannan bincike domin kuwa sarautar Katsina da ta Zariya duk xaya ne kasancewar su dauloli biyu a qasar Hausa masu cin gashin kansu. Inda suka sha bamban shi ne kundin Usman ya tsaya ne a kan ba da tarihin kafuwar Katsina da kawar da tsarin sarautar Katsina na da can ya

zuwa ga tsarin sarauta na yanzu bayan zuwan Turawan Mulkin Mallaka, wannan bincike kuwa ya karkata ne kacokan a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Dhiliwayo, (1986) ba a bar shi a baya ba, wajen ba da tasa gudummuwa, domin kuwa ya gabatar da kundin neman digirinsa na uku a kan asalin kafuwar Sabon Gari wanda yake a wajen birnin Zariya. Haka kuma, marubucin ya ci gaba da bayanin cewa, Sabon Gari nan ne matattarar mutanen da suka zo daga ~angarori da dama na {asar Hausa, har ma da }asashen waje a dalilin kasuwanci da aikin gwamnati da kuma gudanar da sana'o'i daban-daban. Wannan binciken nasa ya nuna cewa akwai ala}a da wannan binciken, idan aka kwatanta garuruwan biyu wa]anda suke cike da unguwanni ko layi-layi da kuma ire-iren sana'o'in da ake gudanarwa a garuruwan. Abin da ya bambanta aikin nasa da wannan shi ne, ba da tarihin unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Oyedele, (1987) shi ma ya gabatar da kundin digirinsa na uku a kan salon tsarin mulkin mallaka a cikin garuruwan da ke arewacin Nijeriya a ciki kuwa har da birnin Zariya da kewayensa. Ya yi bayanai masu gamsarwa a kan yadda Turawan mulkin mallaka suka }wace

mulki daga hannun Sarakunan garuruwan na wannan lokacin. Akwai alaƙa makusanciya tsakanin kundinsa da wannan binciken saboda kasancewar birnin Zariya da kewayensa na cikin garuruwa ko biranen da suka faɗa hannun Turawan mulkin mallaka kuma suka mulke su. Bambancinsu a nan shi ne, nasa binciken ya fi ɓarfi ne a kan salo da tsarin mulkin mallaka a biranen da ke arewacin Nijeriya. Shi kuma wannan binciken ya karkata ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana’o’in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Baqo, (1990) shi ma gabatar da kundin neman digirinsa na uku a kan tarihin tattalin arzikin Sabon-Garin Kano a da can da kuma yadda yake havaka sosai a yanzu musamman ma ta fuskar kasuwanci. Marubucin kundin ya yi cikakken bayani a kan yadda baƙi tun da can suka sauka a garin na Sabon Gari a dalilin kasuwanci, baƙin kuwa sun haxa da waxanda suka zo daga mafi yawancin qasashen Afirka da Turawa da Larabawa da mutanen Asiya suna zuwa ne da kayayyakin domin sayarwa ta haka ne Sabon-Garin ya havaka cikin gaggawa. Wannan kundin na Baqo yana da alaƙa da wannan bincike kasancewar xaya daga cikin sababbin unguwannin Zariya wato Sabon Gari yana da kamanci sosai da na Sabon Garin Kano. Bambancinsu a nan shi ne, nasa binciken ya fi qarfi ne a kan ba da tarihin tattalin arzikin Sabon Garin Kano a da, da yanzu. Shi kuma wannan binciken ya karkata ne a

kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Adamu, (2001) shi ma ya ba da gudummuwarsa a kan samar da wadataccen abinci mai gina jiki a birnin Zaria, a zamanin Turawan mulkin mallaka cikin kundan digiri na uku. A cikin kundan, ya yi }o}ari }warai da gaske wajen za}ulo mana kayayyakin amfanin gona da mutanen Zariya suke nomawa tun a zamanin mulkin mallaka. Ya kuma ci gaba da nuna cewa, kayayyakin amfanin gona da aka fi nomawa a birnin na Zariya a wancan lokacin kuwa sun ha}a da dawa da gero da doya da shinkafa da wake da sauransu. Ala}ar aikinsa da wannan binciken shi ne, noma shi ne babban sana'ar mazauna unguwanin Zariya da kewaye, inda suka yi hannun riga da juna kuwa shi ne kundinsa ya ji~anci sana'ar noma ce kawai a nan arewacin Nijeriya ciki kuwa har da Zariya. Wannan binciken kuwa, ya tsaya ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Sallau, (2009) shi ma ya ba da gudummuwarsa a kan sana'ar wanzanci da sauye-sauyen zamani, jiya da yau, cikin kundan digirinsa na uku. A cikin kundan nasa, ya yi qoqari qwarai da gaske wajen ba da bayanin yadda sana'ar wanzanci ta samo asali a qasar Hausa. Ya kuma ba da bayanai a kan nau'o'in wanzanci da ake da su da amfaninsu ga

rayuwar Hausawa da kayan da ake amfani da su a wajen sana'ar wanzanci. Haka kuma, ya yi tsokaci a kan tasiri ko sauye-sauyen zamani da aka samu a kan sana'ar, da kuma kwatanta su a da can da kuma yanzu. Akwai alaqa makusanciya tsakanin kundinsa da wannan bincike, saboda kasancewar xaya daga cikin unguwannin da sana'o'insu suka kafa a birnin Zariya. Akwai unguwar magajin aska wadda sana'ar wanzanci ce suke yi. Inda suka yi hannun riga da juna kuwa shi ne, kundinsa ya jivanci sana'ar wanzanci ne da sauye-sauyen zamani jiya da yau. Wannan binciken kuwa, ya tsaya ne a kan unguwannin da sana'o'i suka kafa a birnin Zazzau da kewaye.

Asiru, (2010) kundin digiri na uku ne da aka gabatar a kan Xinki a qasar Kano. A cikin kundin binciken nasa, ya yi cikakken bayani a kan yadda sana'ar Xinki ya samu tagomashi sosai a qwaryar garin Kano musamman ma Xinkunan da ake yi da kayayyakin da ake amfani da su wajen xinkunansu. Haka nan ma ya yi bayanin tasirin zamananci a kan Xinkunan zamani da na gargajiya. Wannan kundi na Asiru yana da alaqa da wannan bincike kasancewar sana'ar Xinki sana'a ce da ake yi a mafi yawancin unguwannin birnin Zariya. Abin da ya bambanta aikin nasa da wannan shi ne, ba da tarihin unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan wasu sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Soba, (2017) a cikin kundin digirinsa na uku ya yi cikakken bayani a kan tarihin ginin ganuwar Zariya wadda aka fi sani da 'Ganuwar Amina'. Ya nuna cewa ginin ganuwar ya gudana ne tun a zamanin mulkin Ha~e, wato tun kafin jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo. Ya yi bayanin tsawonsa da shekarun da aka kwashe ana ginin ganuwar da nau'o'in mutanen da suka taimaka wajen ginin ganuwar da kayayyakin da aka yi amfani da su da kuma abubuwan da aka binne a lokacin da ake ginin ganuwar. Haka kuma, ya yi tsokaci a kan amfanin ganuwar ga jama'ar birnin Zariya da ma kewayensa. Wannan kundi na Soba (2017) yana da ala}a da wannan bincike kasancewar ginin ganuwar ya kewaye birnin Zariya ne, sannan wasu daga cikin unguwannin da wannan bincike yake nazari a kansu suna cikin wannan ganuwa, wasu kuwa a wajenta suke. Inda suka sha bamban shi ne, kundin Soba (2017) ya tsaya ne a kan bayani kan ganuwar Zariya da muhimmancinta ga jama'ar birnin Zariya kawai. Wannan bincike kuwa ya karkata ne kacokan a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

2.2.2 Bitar Kundayen Digiri Na Biyu (MA)

Adamu, (1968) shi ma a nasa kundin digiri na biyu ya yi bayani ne a kan qasar Hausa a dunqule, matsayin Yawuri a qarni na goma sha

tara (19). Marubucin kundan ya yi cikakken bayani a kan qasar Hausa a matsayin tan a dunqulalliyar qasa da kuma garuruwa ko biranen da ke cikinta. Haka nan ma, ya yi bayani a kan matsayin garin Yawuri a qarni na goma sha tara (19). Wannan kundi yana da alaqa da wannan bincike saboda garuruwan da marubucin kundan ya bincike har da garin Zariya a ciki. Inda suka sha bamban a nan shi ne, kundan nasa ya tsaya ne a kan ba da bayanin qasar Hausa a dunqule da matsayin Yawuri a qarni na goma sha tara (19) shi ma bai ce komai ba a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu.

Badejo, (1980) shi ma ya gabatar da kundan digirinsa na biyu wanda ya yi bayani cikakke a kan abin da ya shafi bori da yadda Maguzawa Hausawa suka mai da shi addininsu musamman a zamanin mulkin Have wato kafin jihadin Shehu Xanfodiyo. Kundan Badejo ya yi cikakken bayani a kan ma'anar bori da ire-irensa da kuma yadda bori yake da alaqa da addinin gargajiya. Haka nan kuma ya yi tsokaci a kan alaqar bori da bautar aljannu wato Xanjuma ne da Xanjummai. A qarshe kuma ya yi bayani a kan yadda 'yan Bori suke gudanar da addinin nasu da wuraren da suke yi daki-daki. Wannan aiki na Badejo yana da kyakkyawar alaqa da wannan bincike kasancewar 'yan qananan qauyukan da suke kewaye da birnin Zariya akwai 'yan Bori

da yawa a cikinsu suna kuma gudanar da addinin na Maguzanci. Inda suka bambanta a nan shi ne, nasa kundi cikakken bayani ne ya yi a kan matsayin Bori a addinin gargajiyar Bamaguje kafin jihadin Shehu Usman Xanfodiyo. Shi kuma wannan binciken ya karkata ne kacokan a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye da kuma nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Achi, (1985) ya yi nasa kundi digiri na biyu inda ya bayyana dalilan da suke haddasa gina }atuwar ganuwa a mafi yawan garuruwa ko birane da ke arewacin Nijeriya. Birnin Zariya na]aya daga cikin garuruwan da kundi ya ambata, har ma ana kiran ganuwar Zariya da Ganuwar Amina (Sarauniyar Zazzau). Ala}ar kundi da wannan binciken ita ce, ganuwar da ake magana a kanta, ita ce wadda ta kewaye unguwannin da ke birnin Zariya har ma ya kasance masarauta ce mai cin gashin kanta. Inda suka yi hannun riga da juna kuwa shi ne, kundi Achi ya tsaya ne kawai a kan ginin ganuwa bai ta~o komai a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau ba.

Sharifai, (1990) ya yi qoqarin samar da kundi neman digiri na biyu wanda ya yi bayani a kan take da kirarin sana'o'in gargajiya: Nazari a kan ma'anarsu da muhimmancinsu ga rayuwar Hausawa. Wannan kundi na Sharifai ya yi bayani mai gamsarwa a kan ma'anar

take da ire-iren mutane ko makaxan da suke kaxa take da abubuwan da suke biyo baya bayan an kaxa taken. Bugu da qari ya yi cikakken bayani a kan yadda ake yi wa sana'o'in gargajiya kirari, Hausawa ma sana'o'insu da kuma muhimmancinsu ga rayuwar Hausawa kamar kirarin sana'ar nomad a sauran sana'o'in Hausawa.

A wannan kundi na Sharifai, (1990) akwai kyakkyawar alaqa da wanann bincike domin da take da kirarin sana'o'in gargajiya dukkansu ana yin su a cikin unguwanni da sana'o'in suka kafa a cikin birnin Zariya. Bambancinsu a nan shi ne, nasa binciken ya shafi take da kirarin sana'o'in gargajiya ne kawai. Wannan binciken kuwa ya shafi unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Suleman, (1990) a kundin digirinsa na biyu bayan ya yi a kan Tsagar Gargajiya a qasar Kano da kuma nazarin ire-iren tsaga da muhimmancinsu ga al'ummar Hausawa. Wannan kundin bincike ya yi cikakken bayani a kan tsaga irin ta gargajiya da yadda ta samo asali a qasar Kano da waxanda suka fara ta da yadda ake yinta, da yadda ta shafi addini da al'ada da kuma yadda waxansu jama'a suka qyamaci yin tsagar a yanzu. Haka nan kuma kundin binciken ya yi tsokaci a kan ire-iren tsagar da ake yi a qasar Kano da sauran garuruwan Hausawa,

daga qarshe kuma ya kawo muhimmancin tsagar ga al'ummar Hausawa gaba xayansu.

Wannan kundi na Sulaiman yana da kyakkyawar dangantaka da wannan bincike saboda tsagar gargajiya da ake yi a qasar Kano haka ake yin ta a birnin Zazzau kasancewarsu garuruwan Hausawa inda suka farraqa shi ne kundin Sulaiman ya tsaya da bayani ne a kan tsagar gargajiya a qasar Kano, bai tavo komai ba a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu.

Adamu, (1992) shi ma ya samar da kundin neman digiri na biyu wanda ya yi bayani a kan Siddabaru a Qasar Hausa, Yadda Yake da Yadda ake Yin sa. Wannan kundi na Adamu ya nuna qarara yadda ake yin siddabaru wasu ma sukan kira shi da rufa ido a qasar Hausa. Ya yi bayani a kan nau'o'in siddabaru da kuma matsayinsa a cikin addinin Musulunci.

Wannan kundi na Adamu yana da alaqa da wannan binciken kasancewar siddabarun da ake yi a wasu garuruwa na qasar Hausa to, ana yin sa a birnin Zazzau. Bambancinsu a nan shi ne, kundin Adamu yana bayani ne a kan siddabaru a xaukacin qasar Hausa. Wannan bincike kuwa ya tsaya da bayani ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Bello, (1999) shi ma ya yi bincike a matsayin digirinsa na biyu inda ya bayyana yadda ‘yan gudun hijira Nufawa suka qaurato daga qasarsu ta asali zuwa birnin Sakkwato da zama. A cikin wannan kundin na Bello ya yi cikakken bayani a kan yadda Nufawa suka qaurato daga qasar su zuwa wannan birni na Sakkwato a inda suke gudanar da harkokin kasuwanci na saye da sayarwa, wasunsu kuma suna yin waxansu sana’o’i iri daban-daban, a cikin birnin Sakkwato da kewayensa. Babu shakka akwai kyakkyawar danganttaka tsakanin aikin nasa da wannan bincike saboda kasancewar akwai xaya daga cikin tsofaffin unguwannin birnin Zariya mai suna unguwar Nufawa waxanda Nufawa ne suka kafa unguwar tun asali, tana nan tana amsa sunanta. Bambancinsu a nan shi ne, wannan kundi na Bello ya mayar da hankali ne kacokan a kan Nufawa ‘yan gudun hijira da suka qaurato daga qasarsu ta asali zuwa Sakkwato da zama. Shi kuma wannan aiki ya karkata ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana’o’in da ake yi a cikinsu jiya da yau.

Sallau, (2000) a cikin kundin digirinsa na biyu cikakken bayani ya yi a kan Wanzanci: Matsayinsa na Al’ada da Sana’a a Qasar Hausa. Marubucin kundin ya nuna yadda sana’ar wanzanci ya samo asali da kuma yadda xaukacin al’ummar da ke qasar Hausa suka xauki sana’ar a matsayinsa na al’ada, wato ke nan kowace daula ta qasar Hausa

wadda take riqo da al'adunta to dole ne ta mutunta ko ta xauki sana'ar wanzanci da muhimmancin gaske. Alaƙar kundin da wannan bincike ita ce, sana'ar wanzanci, sana'a ce wadda ta karaxe xaukacin garuruwa ko biranen Hausawa ciki kuwa har da birnin Zazzau wato Zariya. Inda suka yi hannun riga da juna kuwa shi ne, kundin Sallau ya tsaya ne a kan ba da bayani a kan sana'ar wanzanci a matsayinsa na al'ada da sana'a a qasar Hausa. Wannan binciken kuwa ya karkata ne kawai a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsa jiya da yau.

Usman (2007) shi ma a nasa kundin digiri na biyu ya yi cikakken bayani a kan yanayin birnin Zariya tare da yanayin shugabanci a wasu yankuna da ke kewaye da birnin Zariya. Ya kuma yi bayani a kan faɗaɗɗuwar birnin da wasu unguwannin cikinsa. Har ila yau ya yi tsokaci a kan tattalin arzi}in mutanen birnin Zariya da ababen jin da}in rayuwar jama'a da sauran bayanai a kan birnin.

Wannan kundi na Usman, (2007) yana da kyakkyawar dangantaka da wannan binciken, domin dukkansu suna bayani ne a kan abin da ya shafi birnin Zariya da kewaye ne. Bambancinsu a nan shi ne, nasa binciken ya shafi tarihin birnin Zariya ne tun daga shekarar 1350-1902. Wannan binciken kuwa ya karkata ne kawai a

kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Abubakar, (2012) ya samar da kundin neman digiri na biyu wanda ya yi bayani a kan tarihin kafuwar garin Sakkwato. Ya kawo tarihin unguwannin farko da al'adunsu wa]anda sun kai guda tara. Haka nan ma ya kawo tarihin unguwannin da sana'o'i suka kafa da al'adu. Bugu da }ari, ya yi bayanin unguwannin da aka kafa da }abilun da suka kafa su da al'adunsu da kuma bayani a kan sauran unguwanni wa]anda bai rubuta tarihinsu ba. Dangane da wannan tsokaci da Abubakar ya yi a cikin kundinsa, akwai kyakkyawar dangantaka tsakanin kundinsa da wannan binciken, domin dukkansu suna bayani ne a kan tarihin unguwanni da kuma sana'o'in da ake gudanarwa a wasu daga cikinsu. Bambancinsu a nan shi ne, nasa binciken an gabatar da shi ne a kan unguwannin Sakkwato da al'adunsu. Wannan binciken kuwa ya ta'alla}a ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

2.2.3 Bitar Kundayen Digiri Na Farko (BA)

Umar, (1985) ya yi bincike a matsayin digirinsa na farko inda ya bayyana cewa kowace sarauta a birnin Zariya tana da irin nata kirarin da ake yi mata. Haka nan kowace sana'a da ake gudanarwa a wasu daga cikin unguwannin Zazzau, tana da masu yi mata kirari. Akwai

dangantaka tsakanin aikin nasa da wannan binciken, musamman ta fuskar masarautu da kuma sana'o'in da ake gudanarwa a birnin Zariya. Inda suka sha bamban shi ne nasa aikin ya fi }arfi ne a kan kirarin da ake yi wa masarautu da kuma sana'o'in da ake yi a cikin birnin Zariya. Shi kuma wannan binciken ya karkata ne kawai a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Usman, (1985) kundin digiri na farko ne da ya yi bayani dalla-dalla a kan yadda ake gudanar da fadanci a wa]annan garuruwa da ya ambata. Ya ma }ara bayani a kan yadda maza~an sarki wato 'yan majalisar za~en sarki suke }o}arin sauke nauyin da aka }ora masu na za~en sabon sarki na kowace masarauta da kuma za~en wa]anda suka cancanta su ri}e sarautun gargajiya. Wannan kundi yana da dangantaka da wannan binciken ta fuskar yadda ake gudanar da fadanci da kuma za~en masu ri}e da sarautu a garuruwan da ya ambata ciki har da birnin Zariya. Duk da haka sun bambanta da juna, domin nasa bincike ya fuskanci fadanci ne da na]in sarautu, shi kuwa wannan binciken ya fuskanci unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Sulaiman, (1986) shi ma ya gabatar da kundin neman digiri na farko inda ya yi bayani a kan yadda wasu daga cikin unguwannin suka

samo asalin sunayensu, ya ma }ara da cewa har yau haka ake kiran unguwanni da su, da ma sunayen mutanen da suka kafa Unguwannin tun asali. Wannan kundi na Sulaiman yana da ala}a da wannan binciken, amma bambancinsu shi ne, shi ya tafi a kan ba da tarihin asalin unguwannin Zariya ne kawai, bai yi }arin bayani ba a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Ramalan, (1991) Shi ma ya gabatar da nasa kundin digiri na farko wanda a cikinsa ya fe}e biri har wutsiyarsa a kan yadda tsarin sarautar take tun kafin bayyanar jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo a }asar Hausa. Ya yi bayani a kan yadda sarautar ta kasance kafin da bayan zuwan Turawan mulkin mallaka }asar Hausa. Sa'annan ya yi tsokaci a kan yadda tsarin sarauta ya kafu sosai a birnin Zariya da 'yan majalisar za~en Sarki da masu ri}e da mu}aman sarautun, sannan ya yi bayani mai gamsarwa a kan masu ri}e da shugabancin unguwanninsu. Wannan kundi na Ramalan yana da ala}a da wannan binciken, domin dukkansu suna bayani ne a kan abin da ya shafi birnin Zariya. Inda suka bambanta shi ne, aikin Ramalan bai ta~o tarihin unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau ba.

Garkuwa, (2007) ya gabatar da kundin digirinsa na farko a kan tarihin birnin Zariya shi kansa da ire-iren bukukuwan da ake gudanarwa duk shekara da kuma tarihin unguwannin Zariya. Wannan kundi yana da ala}a sosai da wannan binciken, saboda kusan sun yi bitar abu guda ne, wato duk jirgi }aya ya kwaso su. Amma duk da haka, sun yi zaman 'yan marina tsakaninsu domin kowa da inda ya sanya gabansa. Aikin nasa ya ta'alla}a ne a kan tarihin unguwannin Zariya kawai. Wannan bincike kuwa, yana bayani ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

2.2.4 Bitar Mu}alu Da Mujallu

Kirk-Greene, (1961) ya wallafa wata ma}ala inda ya nuna yadda mutanen birnin Zariya suke gina }ayatattun gidaje da hannunsu, kuma ya nuna cewa kowace unguwa ta birnin Zariya tana da }wararrun magina wa}anda suka iya gini mai kyau }ayatacce tun daga ginin jinka har zuwa na soro har ma da na benaye. Ala}ar aikin nasa da wannan bincike ita ce, bayanin kan sana'ar gini da unguwanni a birnin Zariya. Bambancinsu shi ne aikin nasa ya karkata ga bayani kan }ayatattun gidaje masu kyau a birnin Zariya, amma bai ce uffan ba a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Arnett, (1970) ya rubuta wata mu}ala wadda ta yi bayanai a kan abin da ya shafi lardin Zariya da Sarakunan da suka mulki lardin da kuma irin yadda aka yi na]e-na]en wasu Sarautu a lardin Zariya. Akwai kyakkyawar dangantaka tsakanin aikin nasa da wannan binciken, saboda dukkansu suna magana ne a kan lardin Zariya. Bambancinsu kuwa a nan shi ne, aikin nasa ya kau da kai a kan bayanin Unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Smith, (1970) a }asidar da ya gabatar ya bayyana cewa tarihin Zariya ba zai cika ba, in ba a fara ba da tarihin mulkin sarakunan Ha~e ba, wa]anda suka yi mulki shekara da shekaru. Ya kuma kawo jerin sunayen Sarakunan Ha~e da suka mulki Zariya da shekarun da kowannensu ya yi mulki tun daga kan Sarki na farko wato, Gunguma har ya zuwa na }arshensu watau Makau. Dangantakarsu a nan ita ce, duk jirgi]aya ya kwaso su wato duk suna magana ne a kan birnin Zariya baki]aya. Inda suka sha bamban kuwa shi ne, mu}alar Smith ta tsaya da bayani ne a kan tarihin Zariya ne a }ar}ashin mulkin sarakunan Ha~e. Shi kuma wannan binciken ya dubi unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Akwai mu}alar da Moughtin, (1972) ya wallafa inda ya yi gamsasshen bayani a kan yadda aka gina Masallacin Jumu'a a birnin Zariya. Ya fara da bayanin cewa, asalin Masallacin Jumu'ar an gina shi ne a tsakiyar unguwar Juma a zamanin mulkin Ha~e, daga baya ne, a zamanin mulkin Sarkin Zazzau Abdulkarim Jan Abbas ya ba da umurnin a gina fada da babban masallacin jumu'a a tsakiyar birnin Zariya. Wani mashahurin magini ana ce masa Muhammadu Durugu ya Jan]ara ginin fada da masallacin jumu'ar. Akwai dangantaka tsakanin wannan mu}ala da wannan bincike, saboda bayanin da ke cikin mu}alar ya ta~o abin da ya shafi wasu unguwannin da ke cikin birnin Zariya, musamman ma kasancewar wasu daga cikinsu suna kewaye da masallacin, kuma mazauna unguwannin suna gudanar da sallar jumu'arsu ce a cikin masallacin. Inda aka farra}a a nan shi ne, mu}alar Moughtin, ta dubi aikin ginin masallacin ne kawai, wannan binciken kuwa ya mayar da hankalinsa ne kacokan a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Akwai wata mu}ala da wani Bature (1974) ya gabatar wadda ya nuna tarihin gina ganuwar Zariya da abubuwan da suka faru a lokacin da ake gina ganuwar. Ya }ar}are ne da cewar ginin ganuwar ya tabatar da kasancewar birnin Zariya, birni ne mai cin gashin kansa kuma

amintacce daga dukkan sharrori na mutane da dabbobi da ababen cutarwa. Akwai kyakkyawar jituwa tsakanin aikin da Baturen ya yi da binciken da na gudanar domin suna bayani ne a kan tarihin birnin Zariya gaba Jayansu a sakamakon ganuwar da aka kewaye garin da ita. Bambancinsa da bincikena shi ne, Baturen ya yi binciken nasa ne kawai a kan ginin ganuwar birnin Zariya, nawa bincike kuwa yana magana ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Mahdi (1987) ya rubuta wata mu}ala wadda ta bayyana irin baiwar da Allah Ubangiji ya albarkaci birnin Zariya da ita ta ~angaren ilimin addinin Musulunci da na Boko. Bayanan da marubucin ya kawo sun nuna cewa, a cikin birnin Zariya akwai masana ilimin addinin Musulunci da dama wa}anda suke karantar da jama'a kowane irin littafi na addini; haka kuma akwai malamai wa}anda suke da sani da fahimta na kowane ~angare na ilimi, kamar su: Al}ur'ani mai girma da Hadisai da Fi}ihu da Tauhidi da Arabiyya da Balaga da Nahawu da dai sauransu da yawa. A ~angaren ilimin zamani kuwa, mu}alar ta tabbatar da cewa akwai masana da marubuta da yawa wa}anda suka yi fice ba ma a }asar nan ba har a }asashen waje an san da su, su ma suna da ilimi sosai na kowane ~angare na ilimin boko. Wannan }asida tana da kyakkyawar ala}a da bincikena, saboda ganin cewa dukkan

masanan da wannan }asida ta zayyana }imarsu da }wazonsu suna cikin birnin Zariya ne. Sai dai kuma inda suka bambanta da juna shi ne, aikin }asidar Mahdi bayani ta yi a kan masana da yawa da Allah Ubangiji ya albarkaci birnin Zariya da su, bayanan wannan binciken kuwa sun tsaya ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Saleh (2015) ya wallafa mu}ala wadda ta yi cikakken bayani a kan ha~akar birnin Zariya cikin sauri a tsakanin biranen da ke arewacin Nijeriya. Ya kuma yi gamsasshen bayani a kan yadda garin ya kasance tun kafin zuwan Turawan mulkin mallaka da kuma bayan zuwansu. Gari ne da ke }unshe da tsofaffin unguwanni masu }imbin tarihi. Ya ma }ara da yin taswirar garin da kewayensa.

Akwai kyakkyawar ala}a tsakanin mu}alar Saleh da wannan binciken saboda bayanin da ke cikin mu}alar ya ta~o abin da ya shafi birnin Zariya ne da kewayensa. Inda aka farra}a a nan shi ne, mu}alar Saleh ta dubi birnin Zariya ne a da, da yanzu, wannan bincike kuwa ya mayar da hankalinsa ne kacokan a kan abin da ya shafi unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

2.2.5 Bitar Bugaggun Littattafai

Daga cikin bugaggun littattafan da aka samu kai wa gare su, akwai:

Smith, (1960) ya rubuta littafi wadatacce, wanda har yanzu babu wani mawallafi da ya yi gamsasshen bayani game da tarihin Zariya kamarsa ba, ya ba da tarihin }asar Zazzau tun daga zamanin mulkin sarakunan Ha~e har zuwa lokacin mulkin Fulani. Ya kuma yi tsokaci a kan gidajen masarautu a birnin Zariya. Wannan littafi yana da ala}a makusanciya da wannan binciken, domin dukkansu suna bayani a kan tarihin birnin Zariya. Sai dai sun yi hannun riga da juna, dalili kuwa shi ne, aikin nasa ya ta'alla}a ne a kan tarihin birnin Zariya tun daga mulkin Ha~e har zuwa lokacin Turawan mulkin mallaka. Shi kuma wannan binciken ya mayar da hankalinsa ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Hogben, da Greene, (1960) sun wallafa littafi a kan masarautun da ke arewacin Nijeriya. A cikin littafin, sun yi bayanai masu gamsarwa a kan yadda tsarin sarautu suke a arewacin Nijeriya. Idan aka dubi aikin nasu, za a tarar da cewa, ba }aramar dangantaka aka samu ba da binciken da za a gudanar, saboda suna magana ne a kan tsarin masarautun da ke arewacin Nijeriya, cikinsu kuwa har da birnin Zariya. Sai dai, aikin nasu ya sha bamban da wannan, saboda nasu

aikin, ya shafi masarauta ce, wannan binciken ya karkata ne ga unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Bryant, (1964) a cikin littafinsa ya yi bayani a kan tarihin Zariya tare da bayanin muhimman wurare ga mai bu}atar zuwa birnin ko yawon bu}e ido. Wannan littafin zai yi jagora ga abubuwan da masu ziyarar ke bu}atar gani ko sani. Akwai ala}a tsakanin aikin da Bryant ya yi da wannan binciken, domin suna magana ne a kan birnin Zariya, inda suka bambanta shi ne, littafin nasa ya shafi tarinhin birnin Zariya ne ga wanda bai san birnin ba, shi kuma wannan binciken ya tsaya ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Bagudu, (1974) ya rubuta littafi wanda ya yi }o}ari wajen kawo muhimman abubuwa da suka shafi }asar Zazzau baki }aya. Ya yi bayanin fa}in }asar Zazzau tun daga birnin na Zariya har zuwa kogin Binuwai, duk }asar Zazzau ce a wancan lokacin. Har ila yau, ya kawo tarihin Sarakunan da suka yi mulki }ar}ashin daular Fulani, sannan da sunayen }ofofin Zariya baki }aya. Akwai ala}a sosai tsakanin littafinsa da wannan binciken, domin dukkansu suna bayani ne a kan abu guda watau birnin Zariya. Inda suka sha bamban shi ne, aikin Bagudu ya mai da hankali ne kawai a kan tarihin sarakunan Fulani da suka yi mulki a

ƴasar Zazzau tare da ba da bayani a kan yanayin faɓin ƴasa a wancan lokaci. Wannan binciken kuwa, ya karkata ne a kan tarihin unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana’o’in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Bello, (1976) shi ma ya wallafa littafi wanda a cikinsa ya yi bayanin ƴasashe da dama na arewacin Sudan, waɓanda ake kira da ƴasashen baɓaɓen fata a wancan lokacin. Da farko dai, littafin ya ba da tarihin Zariya ne a taɓaice, sannan ya kawo bayanai kan yanayin mutanen birnin, sannan ya yi bayanin ire-iren sana’o’in da mutanen ke gudanarwa. Wannan littafi yana da alaɓa sosai da wannan binciken, saboda tarihin birnin Zariya suke nunawa tare da sana’o’in da wasu unguwanni suka shahara a kansu waɓanda kuma a dalilinsu ne aka kafa unguwannin. Sai dai, littafin ya fi ba da ɓarfi ne a kan tarihin Zariya da sana’o’in mutanen cikin birnin. A wannan binciken kuwa, an ba da himma ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana’o’in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Suleiman, (1986) ya wallafa littafi wanda ya yi cikakken bayani a kan abubuwan da suka faru a sakamakon Jihadi da aka yi a ɓarɓashin jagorancin Mujaddadi Shehu Usmanu [anfodiyo, kamar cin nasara a kan sarakunan Haɓe na wancan lokacin domin kusan dukkan garuruwan Hausawa sun kasance a ɓarɓashin tutar addinin Musulunci.

Wannan juyin-juya hali bai tsallake birnin Zariya ba, domin ta fuskanci ya}e-ya}en jihadi, kuma aka yi nasara a kanta. Littafin ya bayyana cewa, Sarkin Ha~e na }arshe mai suna Makau, ya gudu ya bar birnin ba shiri, daga nan aka na]a Malam Musa ya zama Sarki wanda shi ne ya kafa gidan Sarautar Mallawa. Duk da cewar wannan littafin ya nazarci jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo ne a }asar Hausa, a bitarsa na ci karo da wasu bayanai masu muhimmanci ga wannan binciken, saboda birnin da aka ci da ya}i a sakamakon jihadin nan ne birnin Zariya, kuma an samu unguwanni da kuma sana'o'in da ake gudanarwa a ciki da kewayensu.

Salihu, (1991) ta yi }o}ari wajen bayani kan tarihin Ganuwa da dalilin gina ta da kuma amfaninta ga]aukacin garuruwan Hausawa wa]anda suka gina ta. Har ila yau, littafin ya ba da tarihin }ofofin da ake da su a wasu garuruwan Hausawa ciki kuwa har da birnin Zariya. Marubuciyar ba ta tsaya nan ba kawai, sai da ta fa]i muhimmancin }ofofin ga rayuwar mazauna garuruwan. Akwai ala}a tsakanin wannan littafi da wannan binciken, domin unguwannin da ke cikin birnin Zariya duka ganuwa ta kewaye su, kuma akwai }ofofi wa]anda suke]amfare da ganuwar. Bambancin ayyukan shi ne, wannan littafin ya mai da hankali ne kacokan a kan ba da tarihin ganuwa da ba da bayani a kan }ofofin da suke a }asar Hausa. ba ta ce komai ba a kan

unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Abbas, (2002) ya wallafa littafi wanda ya yi bayani cikakke a kan gidan sarautar Katsinawa a matsayin]aya daga cikin gidajen sarauta hu]u da ake da su a birnin Zariya har zuwa yanzu. Marubucin, ya bayyana cewa sarakuna hu]u ne wa]anda suka yi mulki har zuwa ga mai Martaba Alhaji (Dr.) Shehu Idris. Ya kuma kawo jerin sarakuna da shekarun da suka yi a kan gadon sarauta. Kodayake shi ma wannan littafi ya fi ba da }arfi ga tarihin gidan sarautar Katsina da wa]anda suka yi mulki, duk da haka, yana da ala}a da wannan binciken, kasancewarsu duk suna magana ne a kan birnin Zariya. Sai dai wannan bincike ya karkata ne kawai a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

[alhatu, (2002) a cikin littafinsa ya fara da ba da cikakken tarihin mulkin Ha~e a cikin birnin Zariya da yadda sunan *Zazzau* ya samo asali da ma wanda ya kafa birnin, har ma da bayani a kan Sarakunan da suka mulke shi har zuwa lokacin mulkin Fulani watau bayan jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo, wanda ya yi awon gaba da Sarakunan Ha~e. Haka kuma, marubucin ya bayyana cewa shi ma mai martaba malam Ja'afaru [an Isiyaku ya fito ne daga gidan Sarautar Barebari, kuma shi ne na saba'in da shida (76) a jerin sarakunan da

suka yi mulki a birnin Zariya tun daga zamanin mulkin Ha~e har zuwa lokacin mulkinsa. Kuma har ila yau, shi ne Sarki na goma sha shida (16) a jerin mulkin sarakunan Fulani. Wannan littafi yana da ala}a da wannan binciken, kasancewar birnin Zariya ne Sarki Ja'afaru ya mulka kuma duk unguwannin suna cikin birnin Zariya ne. Sai dai akwai bambanci mai tazara tsakanin wannan littafi da wannan binciken, domin kuwa littafin ya ji~anci ba da tarihin Sarkin Zazzau ne Malam Ja'afaru]an Isiyaku da abubuwan da ya yi a lokacin da yake kan gadon sarautar. Shi kuma wannan aiki ya karkata ne a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Fagaci, (2005) ya wallafa littafi wanda ya ba da cikakken tarihin Mai Martaba Sarkin Zazzau na yanzu tun kafin a na}a shi Sarkin Zazzau. Sannan ya ba da tarihin sarakuna hu]u da suka gabace shi da kuma ala}arsa da sauran gidajen sarautar na cikin birnin Zariya. Amma duk da haka, kafin ya fara ba da tarihin sarakunan da na Mai Martaba Sarki na yanzu, sai da ya fara ba da ta}aitaccen tarihin Zariya da kuma ganuwarta. Kodayake wannan littafi shi ma na tarihi ne na Mai Martaba Sarkin Zazzau na yanzu da irin gudunmuwar da ya bayar wajen ciyar da masarautarsa gaba, amma duk da haka, yana da ala}a da wannan bincike, da yake duk suna magana ne a kan birnin Zariya.

Ko da yake bai ce komai a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

Fagaci, (2014) shi ma ya rubuta littafi inda ya kawo bayanai a kan yadda tsarin sarautun birnin Zariya suke da kuma al'adunsu. Wannan ko ya haɗa tun daga kan Mai Martaba Sarki har zuwa ga shugabannin unguwanin da ke cikin birnin Zariya da kewayensa. Har ila yau, an yi cikakken bayani a kan muɗaman da ake bai wa masu riɗe da sarautu da kuma ayyukansu. Muɗaman sun haɗa da: Sarki da Waziri da Madaki da Galadima da Katuka da Magajin Gari da Wali da Iya da Tafida da Jan Masani da Kuyanbana da Ma'aji da Makama da Marafa da Dallatu da Wambai da Ciroma da Turaki da sauransu. Shi ma wannan littafi yana da alaɗa da wannan binciken, saboda sun yi tarayya a kan tarihin birnin Zariya da kewayensa. Sai dai bai ce komai ba a kan unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana'o'in da ake yi cikinsu jiya da yau.

2.3 Hujjar Ci Gaba da Bincike

Bincike wani salo ne da ake bi don adana waɗansu muhimman abubuwa na tarihi domin amfanin al'umma masu tasowa. Hausawa sun ce, "Sanin asali shi ya sa kare cin alli", don haka, zai fi kyau mu san asalin unguwannin birnin Zariya da kewayensa, sannan a dubi sana'o'in da ake gudanarwa a wasu daga cikin unguwannin. Bayan

nazarin kundayen bincike da mu}alu da mujallu da bugaggun littattafai, tare da ganin cewa bitar ba ta ci karo da wani aiki da aka gabatar makamancin wannan ba, shi ya sa aka ci gaba da gudanar da wannan bincike. A ta}aice, wannan ita ce hujjar da ta ba da damar ci gaba da gudanar da binciken.

2.4 Na}ewa

Wannan babi shi ne na biyu wanda ya mayar da hankali kacokan a kan bitar ayyukan da masana da manazarta suka yi, domin kauce wa maimaita abin da aka riga aka yi. Babin ya fara da bitar kundayen digiri na uku (PhD), da na biyu (MA), da kuma na farko (BA). Haka kuma, an waiwayi mu}alu da mujallun da masanan suka gabatar ko dai a tarurrukan }ara wa juna ilimi ko kuma wa}anda aka wallafa. A }arshe kuma babin ya yi bitar bugaggun littattafan da aka samu kai wa gare su. Sakamakon wannan bitar aka samu kafa hujjar ci gaba da bincike.

BABI NA UKU

3.0 WAIWAYE A KAN TARIHIN BIRNIN ZARIYA DA KEWAYE

3.1 Shimfi]a

Wannan babi waiwaye ne zai yi wanda masu iya magana suka ce adon tafiya, a kan tarihin asalin birnin Zariya da tarihin }ofofin Zariya guda takwas. Har ila yau, babin zai yi magana a kan tsofaffin unguwannin birnin Zariya da kuma sababbin unguwanni. Bugu da }ari, babin zai yi magana a kan gidajen masarautun birnin Zariya tare da tsokaci a kan addinin mutanen birnin Zariya. Haka kuma, babin zai tattauna a kan bun}asar ilimin addinin Musulunci da kuma kafuwar ilimin boko a birnin Zariya. A }arshe kuma zai ta}aita bayani a kan abin da babin ya }unsa.

3.2 Asalin Kafuwar Birnin Zariya

A zahirin gaskiya, abu ne mawuyaci a samu wani]an Adam da zai ce ga tabbataccen lokacin aka kafa birnin Zariya. Dalili kuwa shi ne tarihin Zariya ya shiga duhu saboda tsawon lokaci da bambancin ra'ayoyi. Mafi yawancin mutane suna danganta tarihin }asar Hausa ne da Bayajidda, wanda aka ce]an Sarkin Bagadaza ne, shi Bayajidda, an ce a wani lokaci cikin rayuwarsa ya baro }asashen gabas, a inda ya tsaya a Daura ya kashe wata macijiya da ke hana mutanen garin]ibar ruwa ranar Jumu'a, sakamakon haka ne ya auri Sarauniya Daurama,

har suka haifi Jansu Bawo, wanda shi kuma ya haifi 'ya'ya bakwai. Daga cikin 'ya'yan ne mai suna Gunguma ya fara sarautar Zariya.

Masana tarihi na zamani sun nuna cewa, abin ba haka yake ba. A cewar su, an kafa birnin Zariya ne tun kafin zuwan Bayajidda Daura, kuma labarinsa tarihihi ne kawai don haɓa kan garuruwan ɓasar Hausa ko in ce inda aka ce zuri'arsa ke mulki.

Smith, (1960:65) a cikin cewa ya yi, a lokaci mai nisan gaske da ya shuɓe, babu sarki a Zariya, mutane suna zaune }ungiya-}ungiya, kowane mai gida shi ne sarki a gidansa. Abin da kawai ke haɓa kansu shi ne wani takobi da suke girmamawa mai suna Zazzau, ko rantsuwa ma da shi suke yi. Da lokaci ya tsawaita, sai suka ga buɗatar za~en }aya daga cikinsu ya shugabance su saboda al'amurran yau-da-kullum, wanda aka za~a aka dan}a masa alhakin kulawa da wannan takobi, suna kiransa Mai Zazzau. Shi kuma ya za~i wani daga cikinsu mai ri}e takobin duk inda za shi. Ana kan haka ne sai sunansa ya canza daga Mai Zazzau ya koma Sarkin Zazzau, tamkar yadda suke girmama wannan takobi.

Bryant, (1964) ya rubuta a cikin littafinsa cewa, an }ir}iro birnin Zariya ne a wajen }arni na goma sha shida, zamanin mulkin Sarki na ashirin da biyu. Wato Bakwa Turunku ya fara mulkinsa ne a wani

}auye Turunku mai nisan mil goma sha bakwai daga cikin birnin Zariya.

Dangane da kafuwar birnin Zariya kuwa, akwai ruwayoyi iri biyu masu kamanci da juna. Misali Bryant, (1964) cewa ya yi, “Zariya ce }aya daga cikin ‘ya’yan Bakwa Turunku ta yi fa}a da mijinta ta taso ta zo ta zauna a dutsen Kufena, ita da mutanenta. Da mahaifinta ya ji, sai ya aiko ta zo amma ta }i, shi kuma sai ya same ta a nan ya sauka, amma daga baya ya }ara gaba da shi da jama’arsa in da fadar Sarki take a yanzu.”

Ruwaya ta biyu ita ce ta Smith, (1960:333-334) wadda ta ce, “Bakwa Turunku ya taso ne daga Turunku da shi da ‘ya’yansa da wasu jama’arsa, ya sauka a dutsen Kufena bisa dalilin rashin ruwa. Amma daga baya, ya }ara gaba da shi da jama’arsa zuwa inda fadar Sarki take yanzu bisa shawarar da wani maharbi daga cikin jama’arsa mai suna Bono ya ba shi, cewa wannan wuri zai fi kyau da zama, don yana da dausayi, wanda zai yi kyau da noma, sannan kuma, ga duwatsu guda biyu sun sa shi a tsakiya, Dutsen Kufena da Madarkaci. Bakwa ya gina gida a wannan wuri, wanda har gobe ake kira wannan gida da sunan gidan Bakwa kuma har yanzu shi ne gidan Sarkin Zazzau.”

Wa}annan sarakuna tun daga na farko har zuwa na goma sha bakwai babu Musulmi a cikinsu suna tafiyar da harkokinsu ne bisa

addininsu na gargajiya, kuma babu wanda ya san ha}i}anin shekarun da suka yi suna mulki. Daga kan Sarki na goma sha takwas ne aka fara samun Musulmi a cikinsu, lokacin da Musulunci ya fara shigowa ta arewancin Sudan.

Smith, (1960) ya ci gaba da cewa, a zamanin mulkin sarki na ashirin da biyu ne, aka samu canjin masarautar Zazzau daga Turunku zuwa birnin Zariya na yanzu. Shi wannan sarki yana da 'ya'ya biyu mata, Amina wadda ita ce babba, da kuma Zariya. Amina ta sarauci Zazzau bayan mutuwar mahaifinta. Duk da yake ita ba zama ta yi a fada tana mulki ba kamar na sauran sarakuna, mafi yawancin rayuwarta ta yi ta ne cikin tafiye-tafiye da ya}e-ya}e. An tabbatar da ta mulki Zariya a wajen }arni na goma sha shida. A lokacin mulkinta ne {asar Zazzau ta shahara, don kusan dukkan {asashen Hausa na }ar}ashinta. Ta fa]a]a }asarta zuwa bakin kogin Kwara, ta ci garuruwa da dama daga sashen }asar nan kamar kudancin Zariya da Keffi da Nasarawa da Bauchi da Kwararrafafa da Mubi da Katsina da kuma Nupe. Wasu ma na cewa yan}inta ya kai har }asar Ghana da Jamhuriyar Nijar, wanda ya sa suke kawo mata gaisuwa ta musamman. Har ila yau, a lokacinta ne aka fara ganin goro a }asar Hausa wanda Sarkin Bidda ya aiko mata da shi a matsayin gaisuwa.

Haka kuma, inda duk Amina za ta kwana sai an gina mata ganuwa an kewaye wurin. Shi ya sa ake ganin kufayin ganuwa a cikin }asar Hausa. Kamar yadda Sarkin Musulmi Muhammadu Bello ya bayyana a cikin littafinsa mai suna *Infaqul Maisur* ya ce: “Abubuwa da dama sun faru ne a cikin }asar nan tamu ta Hausa amma abin ban mamaki shi ne, irin }arfin da Allah (SWA) Ya bai wa Amina Sarauniyar Zazzau”. Kafin Fulani su kar~i ragamar mulkin Zariya, a }alla sarakunan Ha~e guda sittin suka mulke ta, kodayake wasu sun ce hamsin da takwas ne.

3.3 Tarihin }ofofin Birnin Zariya

Dangane da }ofofin birnin Zariya kuwa, Usman (2007:65-73) ya bayyana cewa }ofofin Zariya guda takwas ne kamar yadda suke yanzu sai dai canje-canjen da suka samu kawai, amma wasu sun ce guda tara ne. Ta cikon tarar, ita ce tsakanin }ofar Kuyambana da }ofar Jatau, wadda ake kira Sabuwar }ofa, ana kiranta da wannan suna ne, domin ta baya ce. A lokacin jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo ne da aka kori Sarki Makau, ya bi ta wannan }ofa, sai aka toshe ta a shekarar 1804. Sunayen wa]annan }ofofi kuwa su ne kamar haka:

1. }ofar Bai
2. }ofar Doka
3. }ofar Galadima

4. {ofar Gayan
5. {ofar Jatau
6. {ofar Kona
7. {ofar Kuyambana
8. {ofar Tukur-Tukur

Sunayensu na da ala}a ne da inda suke fuskanta ko kuma wata alama da ke kusa da su a wancan lokacin, don haka a yayin da aka tashi sa musu suna sai aka rin}a sa musu sunayen Garuruwa da suke fuskanta, ko kuma alamu da suke da su ko sunayen Sarakunan }ofofinsu.

{ofofin sun samu ne bayan da aka gama ginin Ganuwar don samar da kariya, da tsaro, da kyautata rayuwar jama'ar birnin Zariya baki]aya don yawan ya}e-ya}e tsakanin garuruwa a wancan lokacin. Bugu da }ari kuma mutanen da ke zaune ko gudanar da harkokin rayuwarsu na yau da kullum a kusa ko kewayen]aya daga cikin }ofofin nan, to sai a ri}a kiran Unguwar tasu da sunan }ofar. Ga bayanin {ofofin daki-daki:

3.3.1 {ofar Bai

A cewar Usman (2007:70-73) }ofa ce da ake yawan shigowa da bayi da aka kamo su daga gabashin Zariya zuwa wajen Bunuwai da Filato da sauran wurare da dama. To, saboda wannan }ofa tana hanyar

zuwa gabashin Zariya ce, aka ri}a amfani da ita ana shigowa da wa]annan bayi zuwa cikin gari. Saboda wannan dalili ne, }ofar ta sami wannan suna {ofar Bai, wato }ofar da ake shigowa da bayi.

3.3.2 {ofar Doka

Ita wannan }ofa, tana]aya daga cikin da]a]]un }ofofi na birnin Zariya, wasu sun ce wai dalilin sanya mata wannan suna shi ne, tun daga wannan wuri wato bakin }ofar har ya kai Sabon Gari da sauran wurare a wancan lokacin babu komai sai itatuwan doka. To, a lokacin da aka tashi saka wa wannan }ofa suna sai aka sa mata {ofar Doka.

Usman (2007:111-112) ya bayyana cewa a da ana kiran wannan }ofa ‘{ofar Kano’ don kuwa }ofa ce wadda yawanci ake bi domin a tafi Kano. To, a wancan lokacin sai mahukunta birnin suka kafa dokar cewa duk wanda ya kai magariya ko daga ina ne, ba zai shiga birnin ba sai da safe. Don haka sai }ofar ta canza suna daga }ofar Kano zuwa }ofar Doka wato /Dookaa/. A fahimta ta, wannan ra’ayin ga dukkan alamu zai fi zamowa kar~a~~e ta fuskar furuci da tarihi.

Ya kara da cewa, {ofar Doka an gina ta ne a }arni na 15. A lokacin da babban birnin Zariya ya taso daga Turunku wato }auyen da Bakwai ya fara mulkin Zazzau ya koma Zariya. A zamanin Sarauniya Amina ce aka gina {ofar Doka da kuma ha]a ta da mai kula da ita, wato Sarkin {ofa. Sarkin {ofar Doka ya yi aiki tu}uru tare da Bayin da ke tare da shi

wajen kula da }ofar da kuma kula da shige da ficen ba}i. Ya kuma samu sukunin tsugunar da ba}i wa}anda suka zo daga ma}wabtān garuruwa, irin su Katsina da Kano, da kuma Borno. Mafi yawan ba}in dai 'yan kasuwa ne, sai manoma da kuma masu sana'o'i daban-daban, har ma suka sami matsuguni a kusa da gidan Sarkin }ofa. An dai samu tu}a}owan jama'a sosai zuwa Unguwar {ofar Doka, musamman ma bayan }arewar jihadi a Zariya.

Daga cikin ba}in da suka zauna a unguwar }ofar Doka, akwai wani malami mai suna Sani wanda ya zo daga 'Yandoto tare da Almajiransa. An yi imani da cewa Malam Sanin na daga cikin zuriyar Shehu Usmanu [anfodiyo ya kuma zo Zariya ne bayan }arewar jihadi. Tsangayar Malam Sani ta kasance }aya daga cikin tsangayoyin da suke koyar da darussan Addinin Musulunci a birnin Zariya. Haka kuma bayanan Smith (1970) sun tabbatar da zuwan wani Bazabarme mai suna, Yari Tabbuje, wanda shi ne ya yi sarautar Sarkin Dogaran Sarkin Zazzau Abubakar, wanda ya yi sarautar Zazzau a shekarar 1871-1874. Gidan Sarkin Dogaran na nan kusa da na Sarki. Ya ci gaba da nuna cewa a filin Sarkin Zazzau Sidi Abdul}adir ne Sarki Abubakar ya gina gidansa.

A halin da ake ciki yanzu, gidan da Sarki Abubakar ya gina shi aka mayar Gidan Yari na Zariya wato (Zaria Prison). Baya ga wannan

kuma an samu }arin wa}ansu jama'a da suka gina matsugunansu a ciki da wajen }ofar wa}anda suka ha}a da: Gobirawa da kuma Tafarki.

3.3.3 }ofar Galadima

Usman (2007:70-73) ya bayyana cewa, dalilin da ya haifar da sa wa wannan }ofa suna kuwa, shi ne }ofar tana cikin ganuwar ce kusa da gidan Galadiman Zariya ne, kuma shi ne wanda ya fi amfani da ita wajen fita, kuma shi Galadima a wancan lokaci a unguwar Magajiya yake gudanar da harkokinsa, kuma gidansa na kusa da wannan }ofa ne, shi ya sa ake kiranta da suna {ofar Galadima.

3.3.4 }ofar Gayan

Ita wannan }ofa ta Gayan, }ofa ce wadda take daidai da }ofar da sarakunan Ha~e na wannan lokaci suke bi, su tafi zuwa tsohon birnin Zariya, wato garin Turunku. Ita wannan }ofa ta samo sunanta ne daga wani rafi da ake kira, Gayan mai nisan kilomita 33 daga Zariya. Shi ma }auyen da wannan rafi yake ana kiransa da sunan rafin, wato Gadan Gayan. Yanzu haka }auyen yana kan titin zuwa Jos daga Kaduna.

To, wannan lokaci mutanen wannan }auye su, suka fi amfani da wannan }ofa wajen shigowa cikin birnin Zariya. Don haka, da aka tashi sanya wa wannan }ofa suna sai aka danganta ta da wannan rafi, wato Gayan. Haka Usman (2007) ya nuna, ya kuma kara da cewa sunan mai

gadin }ofar ne, mai suna Gayan, shi kuma asalinsa mutumin Turunku ne.

3.3.5 }ofar Jatau

Usman (2007:70-73) ya bayyana cewa, ita wannan }ofa ta Jatau an same ta ne a zamanin Sarkin Zazzau Jatau, wanda shi ne mahaifin Sarkin Zazzau Makau. Sarki Jatau, mutum ne mai son Addini, kuma ya buje wannan }ofa ne saboda shigowar malamai cikin birnin Zariya dalili ke nan da ya sa ake kiranta da wannan suna nasa. Smith (1970) ya }ara da cewa, sunan Mai gadin }ofar ne wanda ya yi daidai da sunan Sarkin wannan lokaci, wato Jatau. To, ko ma dai mene ne, tarihi ya nuna mana cewa wannan }ofa tana }aya daga cikin sababbin }ofofin Zariya.

3.3.6 }ofar Kona

Dalhatu (2002:77-87) ya tabbatar da cewa, }ofar Kona tana da ala}a da yadda aka bi aka sami }ofar Gayan. Don kuwa ita ma an sa mata wannan suna ne }ofar Kona a bisa dalilin cewa akwai wani }auye mai suna Kona wanda ya yi daidai da hanyar da mutanen wannan }auye suke bi domin shigowa birnin Zariya. To, da aka tashi sa wa wannan }ofar suna, sai aka rataya mata sunan wannan }auye, wanda yake har gobe akwai jinsin wa}annan mutane a Unguwar Limanci cikin birnin Zariya.

3.3.7 }ofar Kuyambana

Tana }aya daga cikin tsofaffin }ofofin Zariya. Dalilin samuwar wannan }ofa kuwa shi ne akwai wani Bawan Sarki Shahararre mai suna Kuyambana shi wannan shahararren bawa ya yi wa birnin Zariya bauta matu}ar gaske, haka Dalhatu (2002:77-87) ya fa}a, ya kuma ci gaba da cewa dukkan gine-ginen ganuwar Sarauniya Amina da aka yi da shi a cikin, har ma da wannan }ofa, shi ya sa a wannan lokacin yake kula da wannan }ofa ta Kuyambana.

A wani }aulin kuwa Usman (2007:109-110) ya ci gaba da bayyana cewa, a zamanin Sarauniya Amina aka yi wani maya}i wai shi Kuyambana. Wata rana ya tafi ya}i wani gari, ya ci gari da ya}i ya kuma kamo bayi da kuyangi ya shigo da su ta }ofar, jaruntakar da ya nuna ne, ya sa Sarauniya Amina ta ra}a wa }ofar suna da sunansa wato }ofar Kuyambana.

3.3.8 }ofar Tukur-tukur

Dalhatu (2002:85) ya ruwaito cewa, }ofar Tukur-Tukur, tana }aya daga cikin tsofaffin }ofofin birnin Zariya da aka kafa garin da su. Ta samo sunanta ne ta wasu kibiyoyi da wai ake ce masu, Tukuf-tukuf wa}anda ake amfani da su a wajen ya}i. Wasu kuma sun ce sunan wani dutse ne wanda mutanen wannan lokaci suke masa la}abi da dutsen Tukur-tukur, saboda irin siffarsa. To, har yanzu da wannan unguwa ko

kuma }auye na Tukur-tukur ake yi wa wannan }ofa la}abi da wannan suna }ofar Tukur-tukur.

Bugu da }ari, ya ci gaba da cewa ana kiran wannan }ofa ta Tukur-tukur da sunan }ofar Kibo, dalili kuwa shi ne, a lokacin Fulani ne wannan }ofa ta sami wannan suna. A zamanin Sarkin Zariya malam Sambo ya shirya zai tafi Sakkwato ziyara wajen Sarkin Musulmi, sai Sarkin Ningi [anyaya ya tare shi a cikin }auyen Tukur-tukur, inda Sarkin ya yada zango kafin ya ci gaba da tafiyarsa zuwa Sakkwato. Nan da nan Sarki Sambo ya umurce su da su yi maza cikin gaggawa su shigo cikin birnin don a rufe }ofar domin a yi shirin ya}i, sai nan da nan ya}i ya goce tsakanin Sarkin Zazzau Sambo da rundunar Sarkin Ningi [anyaya a kusa da }ofar, an kuma yi amfani da kibiyoyi, shi ya sa ma ake kiran }ofar da suna }ofar Kibo.

A tawa fahimtar, dalilin da na kawo na asalin kafuwar }ofar Tukur-tukur shi ya fi kar~uwa da shahara domin kuwa har yanzu akwai mutanen da suke gudanar da harkokin rayuwarsu a cikin }auyen.

3.4 Unguwannin Birnin Zariya Da Kewaye

Wannan sashe ya yi tsokaci a kan tsofaffi da sababbin unguwanni. Sa'annan kuma an tattauna a kan gidajen masarautu da

addinin Musulunci da bunqasarsa a cikin birnin Zariya da kuma kafuwar ilimin boko a birnin Zariya.

3.4.1 Tsofaffin Unguwanni

Unguwa dai ta na nufin wani ~angare ko yanki ko sashe na gari ko {auye. Wa]annan unguwanni da ake kira tsofaffin unguwanni an kira su haka ne saboda su ne unguwannin da aka fara kafawa a birnin Zariya kafin Jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo da kuma bayan jihadinsa. Haka kuma, wa]ansu tsofaffin unguwannin an kafa su ne a dalilin faruwar wani abu ko samuwarsa ko ma }auran da wani malami ko]an kasuwa ko kuma wasu tawagogi suka yi daga wani gari zuwa wasu unguwanni na cikin birnin Zariya.

3.4.1.1 Unguwar Alfadarai

Ita wannan unguwa tana]aya daga cikin tsofaffin unguwanni a cikin birnin Zariya. Unguwa ce wadda ta yi iyaka da unguwar Limancin Kona daga kudu, kuma ta yi iyaka da unguwar {ofar Kuyambana ta ~angaren yamma, har ila yau ta yi iyaka da unguwar Iya ta gefen arewa. Haka kuma ta yi iyaka da unguwar Limancin Iya a ~angaren gabas. Wannan ya nuna cewa unguwar Alfadarai tana tsakiyar wa]annan unguwanni ke nan.

Unguwar Alfadarai ta samo asalin sunanta ne daga wani babban gida da aka gina wanda ake kira Gidan Alfadarai. Haka Mai unguwar

Alfadarai Malam Umaru Tanko ya shaida mini a hirar da na yi da shi a zauren gidansa da ke cikin unguwar.

Mai Unguwar ya }ara da cewa mutanen da suke gudanar da harkokin rayuwarsu a cikin wannan gida 'yan kasuwa ne masu fataucin alfadarai da dawakai da kuma jakkai wa}anda sukan sayo daga garuruwan Katsina da Kano da Sakkwato da kuma }asar Faranshi wato Nijar su kawo su birnin Zariya suna sayarwa.

A sakamakon zaman da wa}annan mutane 'yan kasuwan suka yi a cikin wannan babban gida ya sanya ake kiransa da Gidan Alfadarai. Unguwar kuwa ta samu asalin sunanta ne daga wannan babban gida saboda }imbin jama'ar da suke gudanar da harkokin rayuwarsu a kewayen gidan.

Bayan 'Gidan Alfadarai' kuma ana kiransa da 'Gidan Jakuna' da kuma 'Gidan Malamawa'. A cikin wa}annan sunaye uku, 'Gidan Malamawa' ya fi fice fiye da sauran domin mutane unguwar na kiransa da Gidan Malamawa Na Alfadarai. Mai Unguwar ya ci gaba da bayyana cewa, mutanen da suka taimaka wajen gina wannan babban gida da kuma kafuwar unguwar tun asali sun riga mu gidan gaskiya tun tuni. Daga cikin zuriyar da suka bari akwai wani dattijo mai suna Baba Ale da Malam Ibrahim Shawai da kuma Malam Yusuf Bature, dukkan

wa]annan suna cikin Zuriyar mutanen da suka taimaka wajen kafuwar unguwar tun asali.

A jerin masu unguwannin da suka yi shugabanci a unguwar akwai: Mai Unguwa na farko Malam Idris Autan Sambo mahaifin mai martaba Sarkin Zazzau mai ci yanzu. Shi ya fi kowa fice a ri}on wannan unguwa ta Alfadarai. Ba ita ce kawai take }ar}ashinsa ba har da unguwar {ofar Kuyambaya da unguwar Iya da unguwar Limancin Iya da unguwar [anjinjiri da kuma unguwar Malam Sule. Ofishin nasa na nan cikin unguwar Alfadarai a wancan lokacin.

Haka kuma, akwai Mai Unguwa Atiku da Mai Unguwa Mijinyawa da Mai Unguwa [an Bala da Dakaci [andarman Zazzau ana kuma kiransa Zailani, daga shi kuma sai Dakaci Alhaji Sani Aminu Zakari.

A ranar 6 ga watan maris shekara ta 2003 aka na]a Mai Unguwar Alfadarai mai ci yanzu wato Malam Umaru Tanko, wannan rana ta yi daidai da ranar da aka na]a Mai Unguwar Iya. Tun daga lokacin da aka na]a Mai Unguwar Alfadarai sai unguwar ta kasance }ar}ashin kulawar Ofishin Wakilin Arewan Zazzau.

Sana'o'in da mazauna unguwar Alfadarai suka shahara a kansu sun ha]a da kasuwancin alfadarai da dawakai da jakkai da kuma noman damina.

3.4.1.2 Unguwar Al}ali

Kamar yadda sunan unguwar ya nuna, Al}alai ne Allah ya albarkaci unguwar da su. Ita wannan unguwa tana kusa da unguwar [an Madami ne. Baya ga sunan da aka san unguwar da shi, ana kuma kiran ta da unguwar Katsinawa saboda da]ewar zaman da Katsinawa suka yi a cikinta.

A cewar Usman (2007: 116-118), ba a san takamaimai lokacin da aka kafa unguwar ba, amma ana jin cewa, an kafa unguwar tun a zamanin Sarki Baha~e mai suna Dallatu a }arni na 18. Ya yi }o}ari sosai inda ya fa]a]a unguwar tun daga Rafin Kamacha har zuwa Tudun Jukun. Bayan wannan aiki da ya yi, sai ya gudu ya bar garin saboda jihadin da aka }addamar a birnin Zariya.

Al}ali na farko da ya fara Al}alanci sh ne Al}ali Abubakar Manga wanda ya zo daga Katsina. Sarkin Zariya Abdulkarim ya ro}i Sarkin Katsina da ya turo masa Al}ali Abubakar, shi Al}ali Abubakar ya }yamaci kar~ar cin hanci da rashawa a wajen shari'a yana al}alanci ne tsakanin shi da Allah. Abokinsa mai suna Malam Abdurrahman, shi ya gaje shi bayan rasuwarsa. Shi ma Malam Abdurrahman bayan rasuwarsa,]ansa Gambo ya gaje shi. An haifi Gambo a zamanin Sarki Abdussalam, kuma ya fara aikin Al}alanci a zamanin Sarki Kwasau. A unguwar ta Al}ali, akwai gidaje hu]u wa]anda suka yi fice a fannoni daban-daban na rayuwa a sanadiyyar haka unguwar ta ha~aka sosai.

Gida na farko a unguwar shi ne gidan Rilwanu Lukman. Wani dattijo mai suna Waliyo ya zo daga Kabi a zamanin Sarkin Zariya Sidi Abdul}adir, ya zo Zariya kuma ya sauka a unguwar Al}ali. Sarki ya ba shi gida har ya aurar masa da 'yarsa mai suna Hasiyatu. Ita ce ta haifar masa Al}ali Bakalawa shi kuma ya haifi Salihu. Usman (2007) ya ci gaba da bayanin cewa, an sami sukunin ginawa Salisu gida wanda ake kira gidan Lukman, ya kuma haifi 'ya'ya duk maza, su ne Dikko, da Lukman, da kuma Yakubu.

Gida na biyu kuwa shi ne gidan da ake kira, 'Gwagwa', wanda aka yi imani da cewa mutanen gidan, sun zo ne daga Katsina, yana daga cikin wata }abila mai suna Dallazawa. Zuwansu Zariya, bai rasa nasaba da gidan Sarautar Katsinawa. Mashahuran mutanen da suke cikin wannan }abila ta Dallazawa su ne: Sarkin Shanu da Bello da kuma Dallaje. Farkon zuwan su Zariya sun sauka ne a Tudun Jukun daga nan sai suka sami sukunin shigowa birnin Zariya a zamanin Sarkin Zariya Alu }an Sidi a shekarar 1903-1920.

Gida na uku shi ne ake kira da gidan Galadima Salmanu wanda }aya ne daga cikin gidajen da ake da su a unguwar Al}ali. Ainihin wanda ya kafa gidan, ya zo Zariya ne a zamanin Sarkin Zariya Abdulkarim. Mutanen gidan Galadima, Fulani ne daga 'Yandoto, sun tafi Katsina a matsayin masu wa'azi kuma suka kasance limamai a

Katsinan kafin jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo. Malam Ahmad shi ya haifi Salmanu wanda aka na]a a matsayin Galadima. Sarkin Zariya Sambo wanda ya yi sarauta a shekarar 1879 zuwa 1988 ya na]a shi.

Gida na hu]u kuma na }arshe shi ne wanda yake a gangaren Tukurwa. Mutanen da ke gidan sun zo ne daga Ruma cikin }asar Katsina kuma sun fito daga wani gida da aka fi sani da [an Waire. Wanda ya kafa gidan shi ne Malam [anba}o wanda yake shahararren malami ne, shi ya haifi malam Abdu wanda shi kuma ya haifi 'ya'ya goma daidai. Wa]annan su ne gidaje hu]u da suka ha]u suka kafa unguwar Al}ali.

3.4.1.3 Unguwar Amaru

Kamar yadda Mai Unguwar Amaru Malam Ahmadu wanda yake zaune a gidan makaranta, ya shaida mini a hirar da na yi da shi game da unguwar. Ya shaida mini cewa unguwar Amaru ta samo asalin sunanta ne a sakamakon wata rijiya da aka ha}a, a zamanin mulkin Ha~e. Ya nuna cewar Sarkin wancan lokaci ya ba da umurni da a ha}a rijiyoyi guda hu]u. Rijiyoyin kuwa su ne:

- Rijiyar Wadaza wadda take a unguwar Amaru.
- Rijiyar Kamfatau wadda take a unguwar Aska bayan gidan }ori.
- Rijiyar Ma'abba wadda take a kusa da unguwar Magaji.
- Rijiyar Bamayyi wadda take kusa da }ofar Galadima.

Dukkan waɓannan Rijiyoyin guda huɓu, kusan a lokaci guda aka haɓa su.

Da jama'ar Sarki suka zo, suna auna yawan ruwan da ke cikin rijiyoyin nan guda huɓu, sai suka iske cewa ruwan da ke cikin rijiyoyin guda uku ya yi ɓasa sosai, rijiyoyin ma sun tasamma ɓafewa. Da suka zo suka auna ruwan da ke cikin rijiyar Wadaza, sai suka iske cewa, maimakon ruwan rijiyar ya yi ɓasa, sai kawai ya yi sama, har ya ɓago ya kusa kawo wa bakin ɓofar rijiyar. Ai da suka ga haka, sai suka ce, “Lallai ruwan da ke cikin rijiyar nan ta Wadaza *Amrun Azeemun* ne”, wato da Hausa, Al'amari ne mai girma. To, daga nan ne aka cire Azeemun aka shiga kiran mazauna kusa da rijiyar da suna Amaru, wanda a sakamakon haka, aka fara kiran unguwar da sunan, unguwar Amaru.

Gidaje huɓu ne suka haɓu suka kafa unguwar Amaru. Gidajen kuwa su ne: gidan Mai Unguwa Bundu da gidan Ali madu da Muhammadu Sambo da gidan Malam Yusuf ko gidan Kano da kuma gidan Malam Abdu. Dukkan waɓannan gidaje huɓu ɓunshe suke da jama'a masu yawa. Gidan Mai Unguwa Bundu, Babban gida ne wanda ya ɓunshi ɓananan gidaje da dama.

A wani ɓaulin kuwa, mai unguwar ya tabbatar da cewa unguwar Amaru ta sami sunanta ne daga wani bawan Allah da ya ta~a zama a

unguwar mai suna 'Amiru', to daga nan ne aka fara kiran sunan unguwar da suna 'Amaru'. A waɗannan ruwayoyi guda biyu, na farkon ya fi kusanta a ra'ayina domin rijiyar Wadaza har yanzu tana nan a Unguwar. Ra'ayi na biyun kuwa ba a san daga ina ne wannan bawan Allah ya zo ba.

3.4.1.4 Unguwar Babban Dodo

Smith (1960:199-238) ya ruwaito cewar ita wannan unguwa tana da ruwayoyi guda biyu dangane da kafuwarta. Ruwaya ta farko ta nuna cewa Unguwar Babban Dodo daga baya ne aka sanya mata wannan suna sakamakon turo da Jan leɓen asiri da Gwamnatin Ingila ta yi wa birnin Zariya, Daular da ta fi kowace girma a yankin ɗasar Hausa. An turo Babban Dodo ne domin ya bincika ya kuma samar da rahoto ga masarautar Ingila dangane da ɗarfi da tanadin yaɗi na Zariya yayin da ake shirye-shiryen yi wa ɗasashen Nahiyar Afurka mulkin mallaka a zamanin Sarkin Zazzau Usman Yero 1888-1897, sai Babban Dodo ya ɗara ɗasaita a zamanin Sarkin Zazzau Muhammadu Lawal Kwasau a shekarar 1897-1903 a matsayin Balarabe kuma malamin Addinin Musulunci alhali kuwa shi ba ma Musulmi ba ne kuma ba Balarabe ba, a lokacin Babban Dodo ba haka ake kiran sa ba, Malam Maijimina ake kiransa, kuma da ya zo ya kafa makarantar koyar da fannin Addinin Musulunci ne, kuma ya zo a shirye ne tare da

cikakken ilimin littattafan mazhabar Malikiyya. Malam Maijimina ya shahara matuƙa a fannin bayar da shawarwarin yaƙi ga Sarkin Zazzau Kwasau. Cikin muhimman shawarwarin dabarun yaƙinsa, ya kai ga cinye Ningi da yaƙi, wanda a baya sun taƙa cinye Zariya a Yaƙi har Sarkin Zazzau Abdulsalami ya rasa ransa musabbabin yaƙin, ga kuma makaranta mai koyar da fannonin ilimin Addinin Musulunci. A wani ƙaulin an ce har limancin sallar jumu'a yakan yi.

Ana cikin hakan ne sai ga Turawan Ingilishi waƙanda da ma labari ya iske kowa cewar tun daga Ikko har zuwa Bida da Kwantagora, duk sun cinye su da yaƙi, kuma su Ingilishin ne ke iko da waƙannan kamammun daulolin. Labara ya iske Sarkin Zazzau Kwasau cewar mayaƙan Ingilishi sun iso Wusasa. Jin haka, ya tara manyan fadawansa cikinsu har da Malam Maijimina wato (Babban Dodo), kowa a taron yana mai girmama shawarar Malam Maijimina. Sai Sarki ya tambaye shi shawararsa, sai malam Maijimina ya ce, “Za ni in same shi domin in ji ko da wacce suka zo”. Sai Sarkin Zazzau Kwasau ya ce, “Ai da wacce suka zo wa Bida da Kwantagora, tabbas, da ita suka zo wa Zariya”. Malam Maijimina ya kalallame cewar lallai sai Sarki ya yarda ya je ya ga tawagar Turawan nan a Wusasa, da ya matsa sai Sarkin ya yarda ya kuma haƙa Malam Maijimina da zaratan baradai cikin shirin faƙa, cewa su tabbatar sun kare lafiyar Maijimina a lokacin da yake

ganawa da Turawa a Wusasa. Maijimina ya tafi gida ya shirya, ya }auko wani akwatinsa na katako ya }aure a kuturin dokinsa suka kama hanyar Wusasa, isar su ke da wuya, sai Malam Maijimina ya ce su tsaya daga baya shi kuma ya }arasa zuwa wajen Turawa, da }yar suka yarda, suna masu tsoron kada wani abu ya same shi, su rasa abin da za su fa}a wa Sarki idan sun koma.

Da Maijimina ya gabato tantin babban kwamandan sojojin Ingila, sai kwamandan ya fito ya zo ya tarbe shi, sannan suka taka suka shige tantuna, sojoji kuma suka kwance wannan akwatin katako daga kuturin dokin Maijimina suka biyo su da shi, bayan }are ganawar su da kwamanda sai Maijimina ya fito shi da kwamanda ya yi masa rakiya har inda aka }aure masa doki.

Da suka dawo, sai Maijimina ya je ya gana da Sarkin Zazzau Kwasau ya kuma nuna masa cewa, Zariya ba za ta iya yin nasara idan ta ya}i Ingila ba, kuma shi Maijimina yana cikinsu kuma ya bayar da rahoton aikin le}en asirinsa gare su. Sarkin Zazzau Kwasau ya ce, “domin kawai ci gaban sarautarsa, ba zai iya yarda a zubar da jinin mutanensa ba.” Ya kar~i shawarar Maijimina ya ce, “zai sauka, su Turawan su na}a duk wanda suke so”. Wannan matsayi da Sarkin Zariya Kwasau, ya sanya masa }ima wajen (Gwamna Luggard) Sir Fredrick Luggard. Jin da}in wannan matsayi ya sa shi ka}ai ne cikin

sarakunan }asar Hausa ya yi tazarce, bayan Ingila sun kar~e iko, kuma suka bar shi da matsayinsa na Sarkin Zazzau a shekarar 1901, albarkacin shawarar malam Maijimina wato Babban Dodo. An yi masa la}ani da wannan suna ne saboda bajintarsa ta iya yin shigar burtu, wanda hakan ya sanya Zariya ce ka}ai a }asar Hausa inda ba a yi fa}a ba da Turawa kafin a kar~e mulki. Sarkin Zazzau Kwasau ya ci gaba da sarautar Zazzau har zuwa shekarar 1903, shekaru biyu bayan zuwan Turawan Zariya, sai aka kashe Kyaftin Moloney da magajin birnin Zariya Hakimin Keffi (Magajin Jan Yumusa) sai Turawan suka ji haushin zuwan Magajin Zariya ba tare da Sarki Kwasau ya tsegunta masu su kama shi ba. Wannan ya sanya Turawan tsige shi daga Saauta a shekarar 1903, kamar yadda littafin [alhatu (2002) mai suna *Malam Ja'afaru Jan Isiyaku: The Great Emir of Zazzau* ya ruwaito. Wannan shi ne ra'ayi na farko dangane da kafuwar asalin unguwar.

A ruwaya ta biyu kuwa, cewa ya yi, unguwar Babban Dodo ta sami asalin sunanta ne daga wani Bature mai matsayin jami'in Gundumar Zariya wato (District Officer) wanda ya zauna a unguwar, a lokacin shi ka}ai ke da ikon ya kira sarki, kuma lallai dole ne shi ya zo da kan sa ba sa}o ba, sai aka ce wai hakan ne ya sanya ake kiran wannan Bature (D.O.) da suna Babban Dodo.

3.4.1.5 Unguwar Babban Gwani

[alhatu (2002:153) ya nuna cewa wannan unguwa ta babban Gwani ta samo asalin sunanta ne daga wani mashahurin Magini mai suna Muhammadu Durugu wanda ya ziyarci wasu }asashen Afirka ta arewa, kamar su: Turabulus, da Aljaza'ir, da kuma Al}ahira ta }asar Masar ya dawo unguwar ya yi zamansa a zamanin Sarkin Zariya Malam Abdulkarimi [an Abbas, wanda ya yi sarauta a shekarar (1834-1846). Muhammadu Durugu ya sanar da Sarki Abdulkarim irin fasaharsa ta gini, shi kuma Sarkin ya ba shi umurnin da ya gina masa masallacin Jumu'a da kuma fada a nan cikin birnin Zariya.

Wannan mashahurin maginin, ya [an]ara ginin fada da masallacin Jummu'a wanda babu irinsa a [aukacin girman }asar Sudan (Sub-Saharan Africa), Garuruwa masu nisa suka ri}a zuwa kallon wannan irin ginin fasaha mai ban mamaki. Sarkin Birnin Gwari ma musamman ya zo Zariya domin kashe }war}watar idonsa, har ya kai ga ro}on Sarkin Zazzau Abdulkarim [an Abbas, da ya yi wa Allah ya bar Muhammadu Durungu ya je Birnin Gwari, shi ma ya gina masa kwatankwacin masallacin a }asarsa. Sarki Abdulkarim ya yarda, Muhammadu Durungu ya je Birnin Gwari ya yi masallaci da fada mai }ayatarwa. Sarkin Birnin Gwari ya yi masa kyakkyawar sallama ya kamo hanyar dawowa gida Zariya. Sai wasu fadawan Birnin Gwari suka sami sarkinsu suka ce, "Ranka ya da}e, don Allah mene ne ka

fa]awa Sarki Abdulkarimi har ya yarda ya bari a zo nan a yi wa fadarsa da masallacinsa kishiya?” Sarkin Birnin Gwari, ya ce da su, “Ai shi malam Abdulkarim babu abin da ya dame shi. Nan take ya yarda, ya ce, “Idan Durugu ya shirya kawai mu tafi”, ya kuma ce, “Ka yi wa Allah ka yi masa aiki mai kyau”.

Fadawa suka ce, “Subhanalillahi, ai kuwa idan wani Sarkin ma ya tambaya zai yarda a je shi ma a yi masa”. Sarkin Birnin Gwari ya ce, “tabbas”. Sai fadawan suka ce, “tun da haka ne yanzu ina dabara?” Sai wani ya ce, “tun da Durugu bai yi nisa ba, maganinsa kawai a bi shi a fille masa kai, wanda hakan, zai hana a yi wa wa]annan kyawawan gine-gine kishiyoyi nan gaba”. Sarkin Birnin Gwari ya yi na’am da wannan shawarar kuma aka sanya barade suka bi shi suka hange shi, suka }wala masa kira ya tsaya, ya ce yaransa su yi gaba saboda }ila, wata maganar sirri ce ta taho da su, suna isowa sai suka sa takobi suka fille wuyansa kan ya fa]o }asa, su kuma suka juya suka koma aka bar yaran Durugu nan da gawar maigidansu.

A cewar [alhatu (2002), har yanzu duk wanda ya le}a cikin masallacin jummu’a da ke }ofar fadar Mai Martaba Sarkin Zazzau a cikin birnin Zariya zai ga irin hikima da basirar da Muhammadu Durugu ya nuna. Muhammadu Durugu shi ne ake yi wa la}abi da

Babban Gwani, kuma unguwar da ya zauna cikinta, ita ce ake kira yau da suna Unguwar Babban Gwani cikin birnin Zariya.

3.4.1.6 Unguwar Ban Zazzau

Ita wannan unguwa, ba ta kasance cikin da[a]]un unguwanni da ake da su a birnin Zariya ba, saboda ita unguwar ta samu asalin sunanta ne daga wasu Turawa masu ziyarar gani-da-ido, suka shigo Zariya ta }ofar Bai, daga nan suka wuce fadar Sarkin Zazzau, suka iso fada sai aka tambaye su, ta ina ne suka shigo birnin Zariya, sai suka ce, sun shigo ne ta bayan Zazzau. To daga nan ne unguwar ta samu sunanta, maimakon a ce 'bayan Zazzau', sai aka gajarta sunan ya zuwa 'ban Zazzau', kuma haka ake kiran sunan unguwar har yau.¹ Sun kuma shaida mini cewa, an sami gidaje uku da suka fara zama a unguwar tun asalin kafuwarta. Gidajen kuwa su ne: Gidan Azbinawa, da kuma Gidan Kanawa, da kuma Gidan Fulani kuma har yanzu 'ya'yansu, da jikokinsu ne suke zaune a unguwar.

Mutanen da ke zaune a Unguwar Ban Zazzau sun shahara sosai wajen fasa dutse da nakiya, kodayake a yanzu suna fasa dutsen ne da taya. Wannan aiki na fasa dutse da suke yi suna alfahari da shi. Baya ga wannan kuma, wasunsu suna gudanar da sana'ar noma da kiwo.

Hira da Mai Unguwar Ban Zazzau Alhaji Salihu Ibrahim mai shekaru 70 tare da Mataimakinsa ¹ Malam Abdulmumini Ibrahim mai shekaru 65, ranar Litinin 11/4/2016 a gidansa da ke unguwar, da qarfe 4:300 na yamma.

A tsakanin Unguwar Ban Zazzau da Kwarbai, akwai wani babban dutse da ake kira ‘madarkaci’ mai dogon tarihi, a da can wasu mutane sun zauna a kewayen dutsen. Bugu da ɓari, tsakanin unguwar Ban Zazzau da unguwar Jushin Ciki, akwai wani rafi da ake masa laɓabi da ɓula, ana kiransa da haka ne saboda yadda ruwa ke ~u~~ulowa daga ɓasa, mutane daga wurare daban-daban suke zuwa ɓibar ruwa a ɓula.

3.4.1.7 Unguwar Bishar

Unguwar Bishar tana ɓaya daga cikin tsofaffin unguwanni a birnin Zariya. Usman (2007:112-114) ya bayyana cewa unguwar Bishar ta samu asalin sunanta ne daga wata aljana, wadda aka ce har yanzu tana nan raye. An ruwaito cewa a duk lokacin da aljanar ta matsu ta ji ko ta ga wani abu, sai kawai ta ce, “Bishar” sai ta ~ace nan da nan, a sakamakon wannan furuci na aljanar, unguwar ta samu sunanta.

Ba a tabbatar da gaskiyar wannan iɓirari na kafuwar Unguwar Bishar ba, amma tsofaffin da ke unguwar sun tabbatar da cewa Unguwar ta samo sunanta ne daga wannan aljana. Bugu da ɓari, unguwar ta kafu ne tun lokacin da aka kafa birnin Zariya.

A wani ɓaulin kuwa an nuna cewa unguwar Bishar ta samu ne a lokacin da waɓansu Fulani Sullu~awa a ɓarɓashin jagorancin Muhammadu Kayi suka zo Zariya suka zauna a unguwar sun zo ne

daga ‘Yandoto a }arni 18. Sun fara zama ne a Unguwar Limancin Kona, daga baya kuma Sarkin Zazzau na wannan lokacin ya ba jagoran nasu filin da ya gina gidansa inda ya sami sukunin tsugunar da iyalansa da Jimbin jama’ar da ya zo da su wa]anda suka ha]a da bayi da kuma masu yi musu hidima.

Filin da aka ba Muhammadu Kayi domin ya gina gidansa ya yi ka]an }warai, saboda haka wasu daga cikin jam’arsa sun samu nasu filayen ne a ciki da wajen birnin Zariya inda suka sami sukunin gina gidajen nasu. Wuraren da suka sami filayen sun ha]a da: Gwaza Toka da Yeskwake da kusa da garin Kwagoro da kuma Igabi. Unguwar ta kasance cibiya ta harkokin kasuwanci. Bayin Malam Muhammadu Kayi sun }ware ne wajen sana’ar dukanci.

Bayan wa]annan kuma, akwai wa]ansu tawagogi guda biyu da suka zauna a Unguwar. Tawaga ta farko ita ce wadda take }ar}ashin jagorancin Wanya Adamu.]aya tawagar kuwa tana }ar}ashin jagorancin Magaji Sambo. ‘Yan tawagar Wanya Adamu, Torankawa ne wa]anda suka zo Zariya daga garin Aba a shekarar 1906, sun }aurato saboda tsoron kada Jukunawa su }wace masu dabbobinsu.

‘Yan tawagar Magaji Sambo su ma Torankawa ne wa]anda suka zo daga Sakkwato a farkon }arni na 19. Shi dai babban malami ne a zamaninsa wanda a sakamakon haka, Sarkin Zariya Abdussalami ya

aurar masa da 'yarsa. Wa]annan tawagogin guda biyu sun taka muhimmiyar rawa a lokacin jihadin Shehu Usman [anfodiyo a Zariya a shekarar 1808.

3.4.1.8 Unguwar [anjinjiri

Game da tarihin wannan unguwa, Usman (2007:110) yana cewa, unguwa ce wadda take kusa da {ofar Kuyambana, kuma unguwa ce ta mutanen da ke kiran kansu Sharifai, wato jikokin Annabi Muhammadu Tsira da Amincin Allah su tabbata a gare shi. An kuma tabbatar da cewa Sarkin Sharifan Zazzau ya zauna ko ya rayu tsawon lokaci a cikin unguwar ta [anjinjiri tun a zamanin Sarkin Zazzau Yero a shekarar 1888-1897.

3.4.1.9 Unguwar Fatika

A cewar Usman (2007:101), Unguwar Fatika unguwa ce wadda take yamma da Unguwar Juma. Unguwar ta kafu ne a sakamakon kashe Sarkin Zazzau Ishaku Jatau a zamanin mulkin Ha~e a shekarar 1802-1806. Sunan wanda ya kashe shi kuwa shi ne Madaki Kyankyaro. An ba Sarki Dikko ri}on unguwar, sakamakon kashe Sarki Jatau da aka yi a wancan lokacin. Unguwar Fatika na da jama'a masu yawan gaske wa]anda suka ha]a da Bayi, maza da mata da masu hidima masu tarin yawa wa]anda suke }ar}ashin Sarkin Noman Zazzau.

A sakamakon aikin gona da birnin Zariya ta shahara a kai, Unguwar Fatika ta na Jaya daga cikin unguwanni da suke noma kayayyakin amfanin gona daban-daban, wannan ma shi ya sa unguwar ta kasance daga cikin tsofaffin unguwannin da suka wanzu a wancan lokacin, har yanzu kuwa unguwar tana nan.

3.4.1.10 Unguwar Iya

Usman (2007:102:103) ya tabbatar da cewa, Unguwar Iya ta samu sunanta ne daga sarautar Iya da aka ba Muhammadu Han}urau wanda yake babban aboki ne ga Malam Musa wanda ya kar~o tutar jihadi daga Mujaddadi Shehu Usmanu [anfodiyo a shekarar 1808-1821. Ganin yadda Muhammadu Han}urau ya kar~i wannan sarauta ta Iya, sai Malam Musa ya mallaka masa dukkan fa}in unguwar da abubuwan da suke cikinta na daga filayen noma da bayi masu ayyuka daban-daban da kuma gidan Sarkin Noman Zazzau. A sakamakon jihadin da ya auku a birnin Zariya, ya sanya unguwar ta ha~aka sosai fiye da zamanin mulkin Ha~e, kuma shi Muhammadu Han}urau ya canza sunan gidan Sarkin Noma da gidan Iya wanda daga nan ne unguwar ta samu sunanta wato Unguwar Iya.

3.4.1.11 Unguwar Juma

Dangane da asalin Unguwar Juma kuwa an sami ruwayoyi biyu dangane da kafuwarta, wato an sami sa~ani. A cewar Usman

(2007:87-89) Unguwar Juma ta samu sunanta ne daga wata gawurtacciyar 'yar sarki Basullu~iya wadda ta zauna a unguwar, ana kiranta 'Juma'. Wannan shi ne dalilin ra]a wa unguwar sunanta, wato unguwar wannan 'yar sarki ke nan.

A wani }aulin kuwa, Bagudu (1974) ya tabbatar da cewar, Unguwar Juma ta samo sunanta ne daga tsohon masallacin Jummu'a da ke wannan unguwar ganin cewar Musulunci ya kafu a wannan unguwa, tun zamanin mulkin Ha~e, wato kafin jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo, wannan Masallaci ya zama ginshi}i wajen ibada, daga haka ne a hankali a hankali wannan suna ya riki]e ya zuwa Unguwar Juma. Kangon wannan Masallaci a yanzu haka yana nan bai rushe ba. Wannan ra'ayi na biyu shi ne ya fi kar~uwa wajen masana tarihi.

Daga baya Sarkin Zazzau Abdulkarim wanda ya yi sarauta a shekarar 1834-1846, ya sa aka gina masallacin jumu'a inda ake gudanar da sallar Jumu'a a yanzu. Masallacin da Malam Durugu ya gina yana da taki 130 ne, kuma tsawonsa ma haka yake wato taki 130, da aka gama ginin sai Sarkin Zazzau Abdulkarim ya kawo mutane maza 50, mata 50 ya ajiye su don hidimar wannan Masallaci, su ne suke sharewa kuma su zuba ruwan da jama'a ke alwala.

3.4.1.12 Unguwar Kakaki

A cewar Dogara (1987: v-vii) Unguwar Kakaki ta samo asali ne tun daga zuriyar Malam Ibrahim Tsoho wanda yawancinsu ke zaune a Unguwar Kakaki a cikin birnin Zariya. A lokacin da Malam Ibrahim Tsoho zai yi aure sai aka ba shi fili a gefen arewa da gidan Malam Albarka ya yi na shi gidan da gidan masu Kakaki, mabusan Sarki. Gidan ne mutanen Kakaki ke kira cikin gida, gidan da zuriyar Malam Ibrahim Halilu ke zaune a yanzu. Saboda kasancewar masu kakaki ne ke zaune a unguwar ake kiran unguwar da suna Unguwar Kakaki a cikin birnin Zariya. A }alla kashi saba'in cikin }ari na mutanen da ke zaune a unguwar a yanzu, zuriyar Malam Ibrahim Tsoho ne. Malam Ibrahim ya yi zamansa yana karantarwa, ya zama babban malami da ya shahara, kuma Allah ya azurta shi da 'ya'ya biyar uku maza, biyu mata.

Dalilin zuwansa Zariya kuwa shi ne ilimi da bayar da ilimi, saboda haka asalin sana'ar unguwar Kakaki shi ne karatu domin unguwar ta yi suna a kan haka. Malaman Kakaki sun shahara a ko'ina a fagen karatu da ilimi har ya kasance burin masu neman karatu daga }asashe da dama shi ne su zo Zariya neman ilimi, kuma a Zariya a Unguwar Kakaki.

Kamar yadda bayani ya gabata, Malam Ibrahim Tsoho babban malami ne kuma hafizi (mahardacin Al}ur'ani), shi ya sa idan shari'a ta

sar}e a fadar sarkin Zazzau shi ake kira ya zo ya warware ta. Ya'yansa duk manyan malamai ne shahararru.

Haza}ar mutanen Kakaki ta karatu bai tsaya ne kawai a kan karatun addini ba, ya ha}a har da ilimin zaman duniya da sana'o'in hannu kamar noma da }inki. A cikin jikokin Malam Ibrahim Tsoho an sami masu sarauta kamar Waziri da Ma'aji. Lokacin da ilimin boko ya shigo birnin Zariya ba a bar mutanen Kakaki a baya ba, har ya kasance a unguwar da wuya ka sami wanda bai yi karatun addini da na boko ba. A halin yanzu, kusan kowane fanni na aikin gwamnati ko na masana'antu, za ka sami mutumin Kakaki a ciki.

Bayan karatu da ilimi, Unguwar Kakaki ta shahara wajen samun al}alai. Idan har akwai wani suna da za a kira ta da shi bayan Kakaki shi ne Unguwar Al}alai, kamar yadda aka fa}a a baya shi kansa Malam Ibrahim Tsoho tare da 'ya'yansa, dukkansu akan neme su a Fada su yi shari'a. Saboda haka al}alanci ya samo asali a Kakaki tun lokacin Malam Ibrahim Tsoho. Wanda ya fara samun wata sarauta ta al}alanci a unguwar shi ne Salanke Iyal, sarautar Salanke ta al}alanci ne. Amma wanda ya fara amsa sunan al}ali shi ne, Al}ali Yahaya, daga shi, sai Al}ali Waziri Umaru, sai da ya yi al}ali sannan ya zama waziri. Wali Aminu ma ya yi aikin bayar da shawara a kan aikin shari'a a fadar Sarkin Kano, shi ya sa aka yi masa sarautar Walin Kano.

A shari'a irin ta zamani ba a bar zuriyar Malam Ibrahim Tsoho a baya ba, domin akwai wa]anda suka bi fannin shari'ar ta zamani har sun kai matsayin al}alai. Sannan akwai wa]anda suka bi fannin lauya, amma a halin yanzu yawan al}alai a unguwar ta Kakaki ya ragu sosai.

3.4.1.13 Unguwar {aura

Dangane da asalin kafuwar Unguwar {aura, akwai ruwayoyin masana guda biyu, kamar yadda Usman (2007:118-119) ya bayyana a cikin kundi bincikensa.

Ruwaya ta farko ta nuna cewa, Unguwar {aura ta samu sunanta ne a sakamakon fita daga wannan unguwar da almajiran Mujaddadi Shehu Usmanu [anfodiyo suka yi daga gare ta lokacin fafutukar kar~o tutar jihadi wanda mafi yawan almajiran daga {aura suka fito. Wato a nan sun }aurace ne daga mazauninsu na asali domin fuskantar gwagwarmayar jihadi. A sakamakon haka ne unguwar ta samu sunanta. Ita dai Unguwar {aura, Unguwa ce da ke cikin manyan unguwannin birnin Zariya.

Ruwaya ta biyu kuwa nuni ta yi a kan cewa, a lokacin da Malam Musa da Yamusa suka kar~o tutar jihadin Musulunci zuwa birnin Zariya don su kori daular Ha~e, su kafa Musulunci. Sarkin Ha~e na wannan lokacin shi ake kira Makau. Bayan Malam Musa da Yumusa sun zo sun kori daular Ha~e, sai Malam Musa ya zama Sarki, domin shi

aka ba tutar jihadin a hannunsa. Saboda haka sai ya zama shi ne sarkin Zazzau na farko a daular Musulunci, kuma ya zauna ne a gidan Bakwa Turunku (Fadar Sarkin Zazzau). Shi kuma Malam Yumusa sai ya zama Madaki na wannan lokacin.

Shi Malam Yamusa ya zauna ne a kudu maso yamma da fadar Sarki a wani gida na Ha~e, sai aka ri}a yi masa kirari da sunan {aura Goje Uban Fadawa. Dalili ke nan da ake cewa, Unguwar {aura, wato ta samo asalin sunanta ne daga Malam Yamusa, saboda jaruntaka da suka nuna wurin kar~ar mulki daga hannun Ha~e.

3.4.1.14 Unguwar {ofar Fada

Usman (2007:93-95) ya nuna cewar Unguwar {ofar Fada ta samo asalin sunanta ne daga kusancin da take da shi da fadar Mai Martaba Sarkin Zazzau, wato sai an bi ta unguwar ce, sa'annan ake isa fada.

Unguwar {ofar Fada dai wata farfajiya ce wadda ta }unshi ~angarorin unguwanni guda biyar wa]anda suka ha]a da: Madaka da Kakaki da Albarkawa da Bambale da kuma wani yanki na {warbai. An sami sukunin kafa unguwar ne tun a }arni na 18. Unguwar ta kasance tsakanin dutsen Madarkaci da kuma fadamar Bono, ga ta da jama'a masu yawan gaske.

3.4.1.15 Unguwar {warbai

A bayanin da Usman (2007:95-96) ya yi, ya nuna cewa akwai ruwayoyi biyu masu }arfi dangane da asalin kafuwar Unguwar {warbai.

Ruwaya ta farko ta nuna cewa, Unguwar {warbai ta samu asalin sunanta ne daga wa]ansu gagararrun maya}an Sarki a zamanin mulkin Ha~e, wato kwatankwacin *Brigade of Guards* a yanzu. Su wa]annan 'yan {warbai a kodayaushe, suna tare da sarki, ba sa shiga ya}i sai idan ta ~aci. Sansanin wa]annan maya}a shi ne Unguwar {warbai ta yanzu, daga nan ne aka sami asalin sunan Unguwar {warbai. A farkon }arni na 19, bayan }arewar jihadi, mutanen unguwar sun }aru sosai saboda kasancewar Mallawa da bayinsu a unguwar.

Ruwaya ta biyu kuma ta nuna cewa Sarkin Zazzau Muhammadu Sani [an Yunusa (1846-1853) ya fito ne daga Gidan Sarautar Barebari, a lokacin Sarki Muhammadu Sani ya yi sarautar Wambai kafin ya zama Sarki. Ya zauna a {auran Wali inda yake hakimta, bayan mutuwar Sarki Hammada, sai aka na]a Muhammad Sani ya zama Sarki, shi ne Sarki na biyar da aka na]a a mulkin Fulani, Sarkin bai zauna a fadar da ake zama ba, wato fadar Sarki a yanzu, ya zauna ne a can gabas da gari a wata unguwa da ake kira Unguwar Dutse da ake kira Madarkaci, nan ne inda asalin {warbai ta fara, wato a kusa da wannan dutse ko kuma a bayansa, akwai wata }ofa a kusurwar wurin da ake kira {ofar Bai

wanda a dalilin haka, aka samo sunan wannan unguwa {warbai. A wannan wuri Sarkin Zariya Muhammad Sani ya yi Sarautarsa har tsawon rayuwarsa.

A ci gaba da bayaninsa, Usman (2007) ya tabbatar da cewa Unguwar {warbai, unguwa ce wadda aka ke~e wa bayi da masu yi wa Sarakunan Ha~e hidima a wancan lokacin. Kuma har ila yau, ana kiwon dawakai na sarakunan, domin unguwa ce wadda take cike da dogayen ciyayi da furanni iri-iri. A kusa da Unguwar {warbai akwai wata }aramar unguwa wadda ake kira Madaka-Taba. Ita wannan 'yar unguwa tana kudu ne da fadar Mai Martaba Sarkin Zazzau na yanzu. Wannan unguwa ta samo asalin sunanta ne daga dakar taba da ake yi a wannan wurin, daga nan ne ta samo asalin sunan Unguwar Madaka Taba, daga baya sai aka cire tabar, aka ci gaba da kiranta, Unguwar Madaka.

Har ila yau, a ra~e da wannan unguwa akwai wasu 'yan }ananan unguwanni irin su Jamawa da Lemu da Unguwar Doya da kuma Jushin Ciki wa]anda ba su fi shekaru hamsin da kafuwa ba.

3.4.1.16 Unguwar Limancin Kona

A cwar Usman (2007:85-87), wannan unguwa tana]aya daga cikin tsofaffin unguwannin da ake da su a birnin Zariya. Unguwar Limancin Kona ta samu sunanta ne daga wa]ansu ba}in malamai da

suka zo unguwar suka zuna, ana kiransu Malaman Kona. Su arba'in (40) ne daidai, sun zo ne a }ar}ashin jagorancin Haruna Rasheed.

Su wa]annan malamai sun zo Zariya ne daga Kulum-Fardu cikin }asar Barno don ya]a addinin Musulunci a birnin Zariya, kuma sun zo Zariya ne a shekarar 1300 miladiyya. Da suka shigo cikin birnin sai suka ce, “Ko nan za mu zauna?”, saboda wannan dalili ne ya sa ake kiran su da, Malaman Kona.

Malaman Kona sun taka muhimmiyar rawa wajen ci gaban Unguwanni, kuma babban aikin su a matsayinsu na malamai shi ne wa’azi da koyar da adinin Musulunci. Saboda jajircewarsu da sadaukar da kai da suka yi a wajen wa’azi da karantarwa ya sa aka na]a]aya daga cikinsu a matsayin limamin Babban Masallacin Jumu’a da ke birnin Zariya.

Abu na biyu kuma shi ne Tsangayar da ake koyar da darussan addinin Musulunci a Limancin Kona ta kasance ta farko da aka gina a birnin Zariya. Mutanen cikin gari da kewayensa sukan zo tsangayar don neman ilimi. Darussan da aka fi koyarwa sun ha]a da: *Sahihul Bukhari* da *Jami ’u Sagir* da *Ashafa* da kuma *Samar}andi*.

A Unguwar Limancin Kona, akwai wasu yankuna guda biyu, su ne: Limancin Alfadarai da kuma Limancin Iya. Masana tarihin sun yi imani da cewa yankin Limancin Alfadarai ya samu ne a sanadiyyar

zuwan wani malami mai suna Malam Salihu wanda ya ce shi Balarabe ne daga }asar Masar, ya zo Zariya daga Borno ce kuma ya zo da alfadarai masu]imbin yawa]auke da littattafan addinin Musulunci.

Kasancewar Malam Salihu Babban malami ne ya sanya aka ri}a kiran gidansa da ya gina da Gidan Lamawa. A sakamakon ilimin da Allah ya ba shi da kuma hangen nesansa aka na]a shi limamin Kona, an dai na]a shi ne a tsakiyar }arni na 18.

Dangane da Yankin Limancin Iya kuwa, an kafa yankin ne a sakamakon auren da aka]aura a tsakanin 'yar Sarkin Zazzau na lokacin da]an Limamin Kona wanda aka ba shi Limancin Iya.

3.4.1.17 Unguwar Magajiya

Usman (2007:96-97) ya ba da labarin cewa, 'Magajiya' sunan sarauta ce wadda ake na]awa macen da take jiran gadon Sarauta. A cikin }arni na 15 ne Sarkin Zazzau Bakwa Turunku ya sa aka gina mata Gida na musamman kuma ya sanya mata suna Magajiya wato sarauniya mai jiran gadon sarautar Zazzau, idan Allah ya kar~i kwanansa, sai ta gaje shi a matsayin sarauniyar Zazzau. Haka kuwa aka yi, bayan mutuwar, sai aka na]a Amina a matsayin Sarauniyar

Zazzau. Wannan shi ne dalilin da ya sa ake kiran unguwar da suna Unguwar Magajiya.

Gidan da Sarki Bakwa ya sa aka gina mata aka ci gaba da kiransa gidan Magajiya wanda yake cike da maya}a, da bayi, da kuma sauran masu hidima. Haka dai gidan ya ci gaba da kasancewa a haka har zuwa lokacin jihadi, daga nan ne Malam Musa ya ba da gidan ga gidan Sarautar Mallawa. A halin da ake ciki yanzu, ana kiran gidan ne da sunan, Gidan Marigayi Madaki Sa'idu.

3.4.1.18Unguwar Malam Sule

Usman (2007:110-111) ya tabbatar da cewa wannan unguwa ta na]aya daga cikin tsofaffin unguwanni a birnin Zariya. Ita wannan unguwa tana kusa da {ofar Kuyambana ne. Malam Sule, mashahurin malamin addinin Musulunci ne a zamaninsa wanda ya zo Zariya da zama tun a zamanin Sarkin Zazzau Yero a shekarar 1888-1897. Daga baya wa]ansu jama'a suka zo suka zauna tare da shi, kuma suka ra]a wa unguwar suna da sunansa.

Bugu da }ari, an sami wata tawaga ta Yarbawa wa]anda suka sauka a unguwar a zamanin Sarkin Zariya Abdullahi a cikin wa'adin mulkinsa na biyu a shekarun 1857-1871 da kuma 1874-1879.

Bayarbe na farko da ya fara zama a unguwar shi ne *Balogun*, shi ka]ai ya fara zama a unguwar a matsayinsa na Bayarbe. Daga baya kuma ya aika ma iyalansa da su zo Zariya su same shi a unguwar.

Yarbawan dai suna gudanar da harkokin kasuwancinsu irin su: Jinka yadudduka da kuma cinikin goro. Kasancewar Yarbawar suna gudanar da harkokin kasuwancinsu a birnin Zariya bai sanya sun saje da mutanen garin ba, suna nan dai akan magana da harshensu ta Yarbanci, da bin Al'adunsu, da kuma yanayin sanya tufafin irin nasu.

3.4.1.19 Unguwar Nufawa

Unguwar Nufawa tana nan a arewa maso yammacin Unguwar {arfe ne. Kamar yadda sunan unguwar ya nuna, ta samo asali ne daga Nufawa 'yan kasuwa wa]anda suka zauna a unguwar shekara da shekaru. Usman (2007:98-101) ya tabbatar da cewa, Unguwar Nufawa ta kafu ne tun a }arni na 15 a sakamakon kyakkyawar dangantaka da ke tsakanin }asar Nufawa da Zariya. An samu kyakkyawar ala}a da harkar kasuwanci da cinikin bayi da kayayyakin ya}i a tsakaninsu. Wannan shi ya haifar da kasancewar Nufawa a birnin Zariya tun shekaru aru-aru da suka wuce har zuwa yanzu.

A wancan lokacin, akwai Nufawa da yawa da suka }aurato daga }asarsu zuwa Zariya, da suka zo Zariya sai suka sauka a gidan wani al}ali mai suna Ja'e, wasu kuma sun sauka a gidan wani malami

Basullu~e mai suna Malam Ibrahim, an ce ya zo Zariya ce daga Ricifa tare da Jinbin almajiransa. Ya fara zama ne a gidan Limamin Kona kafin ya gina nashi gidan. Tsawon zaman da Malam Ibrahim da almajiransa suka yi a unguwar, Nufawan ba su zauna haka kawai ba, sun kasance suna aikin noma da kuma kiwon dabbobi baya ga koyarwa da suke yi.

Kasancewar malamai Nufawa da 'yan kasuwa a unguwar, ya sanya unguwar kasancewar shahararriya a tsakanin unguwannin da ke birnin Zariya. Saboda ci gaban da Nufawa suka kawo wa Zariya ne ya sanya Sarkin Zazzau na wannan lokacin ya na]a]aya daga cikinsu a matsayin Sarkin Nufawa. Sarkin na Nufawa ya kasance yana kar~ar haraji daga 'yan kasuwansu da kuma sasanta rikice-rikice a tsakaninsu. Baya ga sarautar Sarkin Nufawa, akwai kuma wasu sarautu da suke ri}e da su, wa]anda suka ha]a da: Galadima, da Sarkin Fada da kuma Madakin Nufawa. Idan Sarkin Nufawa ya mutu, sai kawai a na]a wani magajinsa daga cikin yankunansu guda uku, su ne kamar: yankin Sarkin Nufawa Umaru da yankin Sarkin Nufawa Ibrahim da kuma yankin Sarkin Nufawa Abdulsalami. Wato ke nan, ana zagayawa da sarautar a]aya daga cikin yankunansu guda uku.

A }arshe kuma, baya ga ba}i ko ma}aurata daga }asar Nufawa, akwai kuma wasu dubban jama'a malamai da 'yan kasuwa wa]anda suka zo suka zauna a unguwar domin koyarwa da neman arzi}i.

3.4.1.20 Unguwar Salmanduna

Usman (2007:89-91) ya bayyana cewa "Unguwar Salmanduna, ta samo sunanta ne daga wata mata mai suna Salma, matar Duna wadda ta yi suna }warai a zamaninta, sai ake kiran unguwar da sunanta da karin harshen Zazzaganci wato *Salman Duna*, maimakon *Salmar Duna*. Salma matar Duna ke nan, ita ce asalin sunan Unguwar Salmanduna. Unguwa ce wadda ta kasance cikin tsofaffin unguwanni da ake da su a birnin Zariya, kuma ta kasance a tsakiyar birni kan hanyar zuwa, Fadamar Bono".

A wani }aulin kuwa, Usman (2007) ya ci gaba da cewa, Unguwar Salmanduna wani sarari ne mai fa]in gaske mai cike da itatuwa, wani maharbi mai suna Bono ya je wurin da niyyar yin farauta, shi dai Bono mijin Zariya ne, Sarki Bakwa shi ya aura wa Bono 'yarsa Zariya. Ana kiran wannan sarari da Fadamar Bono. Nan ne Bono ya tsaya ya yi ta sana'arsa ta harbi. Bono ya tsaya a wannan sarari, lokaci mai tsawo har matarsa Zariya ta yi ta nemansa amma ba ta gan shi ba, har sai da ta zo fadamar, sa'annan ta ga mijin nata. Daga baya da suka koma gida sai ita Zariya ta shaida wa mahaifinta Bakwa da ya taso daga Turunku

ya zuwa wannan kyakkyawan wuri mai ni'iman gaske. A wancan lokacin fadamar Bono ta haɓa ne da wani sashe na Babban Dodo da kuma ita kanta Unguwar Salmanduna a yanzu.

A wani ra'ayin kuma an nuna cewa, sarkin Haɓe na farko mai suna Gunguma shi ne ya fara gano unguwar saboda yawan filayen noma da take da su inda ake noma kayayyakin amfanin gona iri-iri. Kuma unguwar ta kafu ne a sandiyyar faɓaɓa Unguwar Babban Dodo da aka yi. Bugu da ɓari Unguwar Salmanduna, unguwa ce wadda ta shahara wajen masu bauta ma iskoki ko aljannu a wancan lokacin, mutanen da ke Babban Dodo da kuma Kusfa suna zuwa unguwar don gudanar da bautarsu na iskoki a cikin unguwar ta Salmanduna, akwai wani rafi da ake kira da Rafin Sarki da kuma Rimi suna daga cikin wuraren da masu bautar suke ziyara don gudanar da addinin nasu na gargajiya. Wannan shi ya haifar da kirarin da Duna ɓaya daga cikin aljannunsu yake yi, yayin da masu bautar suka ziyarce shi. Kirarin kuwa shi ne kamar haka:

“Duna na ɓarɓashin ɓasa,
Arne na gidan na bijari,

Ko uwanka na tsoronka,
Mai kallabi da hanjin yaro,

Talaka ba ya iya ijiye ki,
Ko ya ijiye mai zai ba ki,

Sai dai ya ba ki ~argon doki,

Ba dai ya ba ki jini ba.”

A sakamakon bauta ma iskoki ko aljannu da aka yi a unguwar, ya sanya ta kasancewa cibiya ko matattara ta masu bautar wanin Allah kuma masu bin addinin gargajiya irin su bori da makamantansu. Baya ga wannan kuma, unguwar ta kasance jaya daga cikin unguwannin da ake hadahadar kasuwanci a cikinsu tun a jarni na 15.

3.4.1.21 Unguwar Zagezagi

A cewar Usman (2007:103-105) an kafa Unguwar Zagezagi tun a zamanin mulkin Ha~e kuma tana jaya daga cikin tsofaffin uguwanni da ake da su a birnin Zariya, saboda dogon tarihin da take da shi. Akwai ra'ayoyi masana mabambanta dangane da yadda wannan unguwa ta samu sunanta.

Da farko dai wa]ansu masana suna da ra'ayin cewa, asalin kalmar 'Zagezagi' an same ta ne daga Larabawa 'yan kasuwa wa]anda suka zo Zariya suka zauna a unguwar domin gudanar da harkokin kasuwanci, a sakamakon haka, sai suka yi ta auratayya tsakaninsu da masu mulkin Ha~e. Wa]annan 'yan kasuwa Larabawa da suka zauna a unguwar, su ake kira da zak-zak, wanda daga baya, aka canza, aka shiga kiran su da Zagezagi.

Wa]ansu masanan kuma sun nuna cewar kalmar zak-zak kalma ce ta Larabci wadda take nuna tafiya a hankali, kamar tafiyar tsoho.

Usman (2007) cewa ya yi, “Kalmar *Zak-zak* ta samo asalin sunanta ne daga *zikkatu* wadda take nufin *Takobi* da kuma *Tazak-zaka* ma’anarta *shirin ya}i*.”

Akwai daga cikin masanan wa]anda suka nuna cewa, a zamanin mulkin Ha~e, an yi wani Balarabe mai suna Uthman bn Isma’il wanda ya zo Zariya daga Fezzan a zamanin Sarkin Zazzau Ishaku Jatau a shekarar 1786-1806 cikin }arni na 18 zuwa farkon }arni na 19. Shi Uthman bn Isma’il ya baro Fezzan ne saboda sa~ani da ya samu bayan mutuwar mahaifinsa.

A lokacin da ya iso Zariya, magajiya mai jiran gadon sarautar Zazzau wato Amina ta marabce shi ta kuma ba shi masauki bayan ta tuntu~i mahaifinta Bakwa Turunku. An kuma ba shi filin da ya gina gidansa da kuma gona. A gaban gidan nasa akwai wani sarari ko fili mai fa]in gaske wanda ake masa la}abi da ‘Zagezagi’.

Masu wannan ra’ayi sun ha}i}ance cewa, wannan fili nan ne sarakunan Ha~e suke gudanar da tarurrukansu na shekara-shekara wa]anda kuma suka shafi bukukuwansu, da kuma al’adunsu. Ka]an daga cikin abubuwan da suke gudanarwa a filin sun ha]a da: ka]e-ka]e, da wa}e-wa}e, da kuma raye-rayensu na gargajiya, suna kiran wa]annan tarurrukan nasu da Gyaran ruwa. Ire-iren wa]annan tarurruka ana gudanar da su a kusan dukkan garuruwan Hausawa.

Amma a }arni na 19, a filin an sami sukunin gina shahararriyar makarantar da ake koyar da addinin Musulunci. Daga cikin abubuwan da ake koyarwa a makarantar sun ha}a da: *Al}ur'ani Mai Girma* da *Fi}hu* da *Tauhidi*, da kuma harshen *Larabci*.

Ya ci gaba da cewa, lokacin da jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo ya iso Zariya sai mutanen unguwar suka kasance masu biyayya ga mulkin Ha~e wato ke nan suka }i mi}a wuya da goyon bayan masu jihadi, a sakamakon haka ne aka kori mutanen unguwar, aka kuma soke sunan unguwar aka canza ma ta suna zuwa Unguwar Katuka.

Da al'ummar suka daidaita, sai mutanen unguwar suka ce, "Su dai sun fi so a kira sunan unguwarsu ta asali, maimakon a ce Unguwar Katuka, wato sun fi son a kira sunan da Unguwar Zagezagi."

3.4.1.22 Unguwar Zakara

Unguwar Zakara ta samo asalin sunanta daga wani jarumi ko sadauki da aka ta~a yi a zamanin mulkin Ha~e mai suna Falalu Magajin Zakara, saboda jaruntakarsa ce ya sa unguwar take amsa sunansa. Haka Mai Unguwar, Malam Hamza Umbaru ya shaida mini a hirar da na yi da shi a zauren gidansa. Ya kuma }ara da cewa shi wannan jarumin bawan Allah ya yi cara a ko'ina wato sunansa ya kai ko'ina a garuruwa masu nisa saboda jarumtakarsa wurin ya}i da

sauran garuruwan Hausawa da ya halarta. Wannan jarumi shi ne asalin kafuwar unguwar.

Shi ma a tasa gudunmuwar da ya ba ni mahaifin Mai Unguwar Malam Falalu Muhammadu ya shaida mini cewa, Unguwar Zakara tana jaya daga cikin gundumomin da unguwar }aura take da su a cikin birnin Zariya.

Mutanen da ke zaune a Unguwar Zakara sun shahara wajen gudanar da sana'ar dukanci, kuma har yanzu akwai masu yin wannan sana'a. Suna yin takalma da jakunkuna da sauran abubuwan da ake yi da fata. Mai Unguwa, Malam Hamza Ummaru ya nuna mini ~acin ransa ko takaicinsa a kan cewa wa]anda suka gaji wannan sana'a tun asali, a yanzu sun yi watsi da ita, sai wa]anda ba su gaje ta ba, su ne suka rungumi sana'ar hannu biyu-biyu.

3.4.1.23 Unguwar Zariya

Kamar yadda Usman (2007:91-92) ya bayyana Unguwar Zariya da cewa an kafa ta tun a wancan lokacin don ta kasance mahanga ga abokan gaba don ka da su kawo hari ba a sani ba. Haka kuma, an kafa ta ne don a ri}a lura da ginin ganuwar Amina da ake ginawa a wancan lokacin.

An ra]a wa unguwar sunan }anuwar Sarauniya Amina ce watau Zariya don ta kasance girmamawa ne da mahaifinta Bakwa ya yi mata.

A wani }aulin kuwa an nuna cewa, a lokacin da aka taso da fadar masarautar Zazzau a unguwar ce aka gina sabuwar fadar masarautar wato tun daga farko a cikin unguwar aka fara gina fadar.

Daga baya ne a lokacin Sarkin Zazzau Abdulkarim ya ba da umurni aka sake ginin fadar, wanda har yanzu fadar tana nan a yadda take tun daga wancan lokacin har zuwa yanzu, sai kawai 'yan gyare-gyare da kwaskwarima da aka yi ta yi wa fadar daga lokaci zuwa lokaci. Unguwar Zariya, unguwa ce wadda take cike da jama'a daban-daban masu gudanar da sana'o'i mabambanta kamar sana'o'in gina da }ira da sassa}a da }inki da sauransu.

3.4.2 Sababbin Unguwanni A Kewayen Birnin Zariya

3.4.2.1 Tudun Wada

Tudun Wada na daga cikin sababbin Unguwannin da suka kasance a kewaye da birnin Zariya.

Mai Unguwar Layin }an Dutse da ke Tudun Wada mai suna Malam Ya'u Aliyu ya tabbatar mini cewa, Tudun Wada ta samo asalin sunanta ne daga wani dutse mai tudu wanda ke unguwar layin }an dutse.

Wada kuwa asalinsa mutumin Jamawa ne da ke yankin Lemu a birnin Zariya wanda ya samu sa~ani da Sarkin Zazzau na lokacin wato

Sarki Kwasau har ya nemi Sarki ya bashi izini ya bar garin Sarki ya yarda.

Bayan da Wada ya bar gari sai ya yi ta tafiya har Allah ya kawo shi wannan tudun dutsen ya zauna nan, har ya samu sukunin gina gida kusa da dutsen. Sarkin Zazzau Kwasau ya kasance yakan ziyarci Wada a gidansa da ke kusa da tudun dutsen.

A lokacin da Turawa suka zo Zariya, suka ce, za su ziyarci Tudun wurin Wada, to daga nan ne sai suka ta}aita sunan, suka ce za su ziyarci Tudun Wada.

Wada shi ya haifi Babale. Babale kuma ya haifi Jan Tuta, shi kuma ya haifi Haruna, Haruna kuma ya haifi Ja'afaru. Dukkan wa]annan 'ya'yan jikokin Wada ne, har yanzu wasu 'ya'ya da 'ya'yan jikoki suna nan da ransu wasu kuma sun riga mu gidan gaskiya.

Tudun Wada tana }unshe da layuka da yawa, amma ga ka]an daga cikinsu: Layin [an Dutse da Layin Rediyo da Layin Lawandi da Layin Maje da Layin Baba Ahmad da Layin Al}ali da Layin Gangare da Layin Agwaro da Layin Nabawa da Layin Barebari da sauransu.

Yankin na Tudun Wada na }unshe da }abilu da dama na Nijeriya wa]anda suke zaune a yankin, kuma akwai masu ri}e da sarautun gargajiya a yankin da suka ha]a da: Dakace da Hakimi da kuma Wambai dukkansu mai Martaba Sarkin Zazzau Alhaji (Dr.) Shehu Idris

ya na]a su. Akwai yankuna uku da suke ma}wabtaka da Tudun Wada su ne: Magume da Gyallesu da kuma Tudun Jukun.

3.4.2.2 Sabon Gari

Sunan Sabon Gari kinaya ce, amma ana nufin tsohon gari ne, kamar yadda Sarkin Tsugugi Alhaji Aliyu Muhammad da ke gundumar Sabon Gari Zariya ya tabbatar.

Ya }ara da cewa, garin ya kafu ne tun zamanin Turawan mulkin mallaka a shekarar 1902, bayan da Fredrick Lord Lugard jagoran 'yan mulkin mallaka a arewacin Nigeriya ya dawo daga ziyarar da ya kai garuruwan Sakkwato da Katsina da kuma Kano.

A lokacin, ya nemi izinin Sarkin Zazzau na lokacin Aliyu [an Sidi da ya ba shi izinin kafa sansanin sojoji a wajen birnin Zariya, Sarki ya yarda aka kafa sansanin sojojin a wurin.

Bayan haka kuma, Turawan sun yi }o}arin jawo hanyar jirgin }asa wato layin dogo daga Legas da Ibadan da sauran garuruwan Yarbawa zuwa garuruwan Hausawa kamar Zariya da Kano da Nguru da Gusau da kuma {auran Namoda.

A wannan gari na Sabon Gari, akwai mazauna garin na asali da suka ha]a da: Hausawan da suka fito daga cikin birnin Zariya, da makiyayan da suka zo daga Katsina da dabbobinsu suka ha]e da Hausawan da suke wurin a matsayin 'yan asalin wuri.

Basaraken ya ci gaba da yi mini bayanin cewa, kusan duk }abilun da ke Nijeriya, to, za ka same su a Sabon Gari ana hul]ar arziki, da kasuwanci da sauransu. A dalilin haka ne ma ya sanya mai Martaba Sarkin Zazzau Alhaji (Dr.) Shehu Idris ya na]a mai girma Iyan Zazzau, Alhaji Bashir Aminu da ya jagoranci dukkan }abilun da ke zaune a wannan yanki domin samun fahimtar juna da kula da tsaro, da kuma zaman lafiya.

{abilun da suke zaune a wannan yankin na Sabon Gari kuwa sun ha]a da: Hausawa da Fulani da Nufawa da Barebari da Yarbawa da Inyamurai da Gwarawa da dai sauransu. A wannan yanki na Sabon Gari yana }unshe da garuruwan dagatai har guda goma sha takwas (18). Wa]anda suke }ar}ashinsa sun ha]a da: Bomo da Samaru da Basawa da Jama'a da Sakada]i da Gwanda da Za~i da Shika Dam da Falladan da Kwangila da Hanwa da Tsugugi da Jushin Waje da Unguwar Gabas da Unaguwar Arewa da Unguwar Yamma da Dogarawa da kuma matsugunin Turawan mulkin mallaka a da can wato (GRA). A wa]annan garuruwa, mabiya addinin Kiristanci ba su da yawa sosai, sa~anin mabiya addinin Musulunci, wa]anda suke da rinjayen mabiya.

Unguwar Sabon Gari ta yi iyaka da ruwa ta ~angaren gabas da kudu. Ta yi iyaka da birnin Zariya ta ~angaren kudu daidai rafin

Kubanni. Ta kuma yi iyaka da Kogin Galma inda Zariya da }aramar hukumar Soba suka yi iyaka ta ~angaren gabas. Ta arewa kuma, Sabon Gari ta yi iyaka da }aramar Hukumar Kudan daidai }asar Likoro. Ta Yamma kuma, ta yi iyaka da }aramar Hukumar Giwa wato daidai mil goma tsakaninta da Shika.

Daga cikin garuruwan dagatan nan guda 18 wanda Sabon Gari take da su, akwai yanki guda }aya wanda yake da yawan unguwanni guda bakwai (7) a cikinsa. Wannan yanki shi ne Jushin Waje.

Shi dai Jushin Waje yana cikin }aramar Hukumar Sabon Gari da ke Masarautar Zazzau a nan Jihar Kaduna. Sunan Jushi, wasu na ganin an samo shi ne daga wata babbar itaciya mai inuwa wadda aka yi a yankin Jushin Waje, a halin yanzu bishiyar ta mutu.

Wannan yanki na Jushin Waje a yanzu yana }unshe da unguwanni bakwai (7) wa]anda suka ha]a da:

1. Unguwar Malam Sule
2. Unguwar Kudu
3. Unguwar Mai gwado
4. Unguwar Fulani
5. Unguwar Kanawa
6. Sabuwar Unguwa
7. Birikin Soja (DEPOT)

3.4.2.3 Samaru

Yankin Samaru na]aya daga cikin yankunan da suke daga wajen birnin Zariya.

Sarkin Samaru mai ci yanzu Malam Dauda Abubakar ya tabbatar mini da cewa, an sami sunan Samaru ne daga ma'aikatan da suke aiki a yankin wa]anda ake kira da *Labour Line*. Ma'aikatar tana samun ku]a]e masu yawa daga ayyukan da suke yi har ma suna cewa wa]annan ayyukan akwai Samu ciki, daga nan sai suka }ara da cewar Samaru.

A da can Samaru da Basawa, da Bomo da kuma sauran }auyukan da ke kewaye da su dukkansu na cikin gundumar Sabon Gari ne a }ar}ashin jagorancin Iyan Zazzau. Da aka ci gaba kuma sai aka }ir}iro gundumar Basawa wadda ke }ar}ashin jagorancin Hakimi, sai Samaru kuma ta fa]a gundumar Basawa mai shelkwata a Bomo. Daga nan kuma sai aka }ir}iro gundumomi biyu wato gundumar Samaru da Bomo.

Ita kanta gundumar Samaru sai aka na]a mata Hakimi mai suna Alhaji Muhammad Lawal Iro Magajin Malaman Zazzau. Mai }unshe da Dagatai guda bakwai (7) wa]anda suka ha]a da na; Samaru ita kanta da Sabon Layi da Ta Tsakiya da Jama'a (Koreye) ha]e da Yalwa da Kallon Kura da 'Yan [orawa da Ma}era, kowane Dagaci ko Sarki yana da masu unguwanni da masu ri}e da sarautun gargajiya a }ar}ashinsa.

Sarkin Samaru na farko shi ne sarki Ibrahim, sai sarki Abubakar, sai sarki Idrisa Abdullahi sai kuma sarki mai ci yanzu wato sarki Malam Dauda Abubakar. An kuma sami }arin gundumomi biyu kuma aka na]a masu sarakuna su ne; sarkin tsakiya aka na]a Malam Ibrahim a matsayin Mai Unguwar Samaru. An kuma na]a sarki Sa'idu Abdullahi a matsayin Sarkin Sabon Layi. Dukkan wa]annan na]e-na]e da aka yi, Mai Martaba Sarkin Zazzau Alhaji (Dr.) Shehu Idris ya yi su. Dukkan sarakunan da wa]anda suke ri}e da sarautun gargajiya suna bin addini da al'adu sosai kamar yadda suke a kowace masarauta ta }asar Hausa.

Bugu da }ari, yankin Samaru cike yake da ma'aikaturun gwamnatin tarayya da manyan makarantun }aro ilimi kamar su Jami'ar Ahmadu Bello da makamantarsu.

3.4.2.4 Wusasa

Xalhatu, (2002:99-100) ya nuna cewar Wusasa na xaya daga cikin sababbin unguwanni waxanda aka kafa ta tun farkon zuwan Turawan Mulkin Mallaka Zariya.

A shekarar 1901, 'yan tawagar Kiristoci masu yaxa addinin Kiristanci a bisa jagorancin Dr. W.R.S. Miller suka sauka a Zariya aka saukar da su a gidan Sarkin Maqeran Zariya, ba tare da wani vata lokaci, sai suka fara kula da lafiyar jama'ar birni, wannan ya sanya qauna da soyayya tsakaninsu da jama'ar birni. A shekarar 1929, sai

Sarkin Zazzau Malam Ibrahim Xan Kwasau ya nuna damuwarsa wanda ta kai ga cewar yak ore su, suka barni birnin ba shiri.

A cewar Sarkin Wusasa, Malam James Nuhu Hassan, su ‘yan tawagar Kiristocin sun fara zama ne a unguwar Babban Dodo daga baya Sarkin Zazzau yak ore su suka bar Zariya. Bayan sun xan tava tafiya mai nisa sai suka isa wani qaton dutse wanda ake masa laqabi da Wusa-wasa kuma akwai mafarauta da suke gudanar da harkokin rayuwarsu a kewaye da dutsen.

Jagoran tawagar Kiristocin Dr. Miller shi kansa da ‘yan tawagarsa sun kasa faxin Wusa-wusa sai nan da nan suka canza sunan zuwa Wusasa. Wannan shi ne dalilin sanya wa yankin suna Wusasa bayan sun sami amincewar Sarkin Zazzau Ibrahim Xan Kwasau.

‘Yan tawagar Kiristocin da suka zama a Wusasa sun sami sukunin gina coci da asibiti da kuma makaranta a shekarar 1929. Malam James Nuhu Hassan ya qara da cewa, “Saboda yadda Kiristoci suka sami gindin zama a Wusasa, shi ya sa wasu tawagocin Kiristoci masu yaxa addinin Kiristanci suka zo Nijeriya daga Birtaniya don yaxa addinin Kiristanci a shekarar 1899 qarqashin jagorancin Bishop Jugwell, Rev. Richardson ya zo Nijeriya bayan ya koyi harshen Hausa daga Hausawa da suka yada zango a Tiripoli na qasar Libya a kan hanyarsu ta zuwa Makka don aikin hajji.”

Sarki James Hassan Nuhu ya qarqare da cewar ‘yan tawagar Kiristocin sun bar Ikko zuwa Kano a inda Sarkin Kano yak ore su. A shekarar 1902 Sarkin Zazzau Malam Muhammad Lawal Kwasau ya qyale su suka zauna cikin birnin Zariya a inda ya keve masu masaukai guda biyu: akwai wanda yake a Durumin Mai-Garke da ke yankin Banban Dodo, xayan kuwa shi ne wanda yake a unguwar Qofar Kuyambana.

Wannan yanki na Wusasa ya fitar da shahararrun mutane wa]anda suka yi fice a }asar nan kamar su: I.B. Dikko likitan farko a Arewa wanda ya sami horonsa a Wusasa, sai marigayi Farfesa Ishaya Audu, akwai Malam Zakari da marigayi Malam John Tafida da Rhoda Mohammed Jakadiyar Nijeriya mace ta farko a Majalisar [inkin Duniya da tsohon shugaban }asa Janar Yakubu Gowon. Haka kuma, akwai irin su: shahararren]an jaridar nan marigayi James Audu, da mawa}in zamanin nan Bala Miller da kuma Farfesa Adamu Baiki, dukkan wa]annan sun tashi ne daga Wusasa.

3.5 Gidajen Masarautun Zariya

Dalhatu (2002:47-65) ya nuna cewar, lokacin da Shehu Usmanu [anfodiyo ya }addamar da jihadinsa a yankin masarautun arewacin }asar nan a shekarar 1804, ya aiko Malam Musa, domin ya kame birnin Zariya, inda ya yi nasara tare da taimakon ‘yan uwansa Fulani

Musulmai. Daga lokacin ne Sarkin Haƙe na ƙarshe mai suna Makau ya bar birnin, Malam Musa ya zama Sarkin Zariya. Shi ne kuma ya kafa gidan sarautar Mallawa, wanda ya gaje shi bayan mutuwar shi ne wani Bafillatani, wato Yamusa wanda shi ya kafa gidan sarautar Barebari, sai Abdulkarim wanda yake Bafillatanin Katsina shi ne ya kafa gidan sarautar Katsinawa. Wato gidan Sarkin Zariya na yanzu, Alhaji (Dr.) Shehu Idris.

A ci gaba da haka ne aka samu wani Bafillatani daga ƙangaren Sulluƙawa mai suna Abdussalami wanda ya kafa gidan sarautar Sulluƙawa. Don haka ne duk lokacin da aka tashi zaƙen Sarki a Zariya akan zaƙa ne daga cikin waƙannan gidajen sarautar guda huɗu, wato gidan Mallawa da gidan Barebari da gidan Katsinawa da kuma gidan Sulluƙawa.

Duk lokacin da wata buƙata ta taso na sake zaƙen Sarkin, akwai majalisa wato (wasu daga cikin ‘yan majalisar Sarki) sukan tabbatar da zaƙen ne a kan ƙaya cikin gidajen nan guda huɗu na sarautar, sa’annan su aika da shi Sakkwato don neman amincewar Sarkin Musulmi. Amma daga baya, bayan zuwan Turawan mulkin mallaka, sai wannan alhaki ya koma wajen Gwamna a Kaduna maimakon Sarkin Musulmi.

Ya ci gaba da nuna cewar, daga shekarar 1804 zuwa 1975, an sami sarakunan Fulani a Zariya guda goma sha tara, wato daga kan

malam Musa zuwa ga Alhaji (Dr.) Shehu Idris, ya }ara da cewa, wasu sun ce guda goma sha takwas ne, hujjarsu kuwa ita ce, Sarki Abdullahi na gidan sarautar Barebari wanda ya yi sarauta daga 1857 zuwa 1871 aka fitar aka na}a Sarki Abubakar ya yi shekara uku ya rasu aka sake na}a Abdullahi ya sake dawowa ya yi shekara biyar.

Don haka, za mu iya cewa Zariya ta samu canje-canje game da yanayin gudanar da sha'anin mulkinta ta hannun Ha~e da Fulani da kuma Turawan mulkin mallaka.

Ga sunayen sarakunan da suka yi mulki a Daular Fulani da shekarun da suka yi, kamar yadda ya bayyana cikin Dalhatu (2002):

1.	Mal. Musa Bamalli	1804-1821	Mallawa
2.	Mal. Yamusa Babarbare	1821-1834	Barebari
3.	Mal. Abdulkarim Bakatsine	1834-1846	Katsinawa
4.	Mal. Hammada dān Yamusa	1846	Barebari
5.	Mal. Muhammad Sani	1846-1853	Barebari
6.	Mal. Sidi Abdul}adir	1853 (wata tara)	Mallawa
7.	Mal. Abdulsalami Basullu}e	1853-1857	Sullu~awa
8.	Mal. Abdullahi dān Hammad	1857-1871	Barebari
9.	Mal. Abubakar dān Mal. Musa	1871-1874	Mallawa
10.	Mal. Abdullahi dān Hammad	1874-1879	Barebari
11.	Mal. Sambo dān Abdulkarim	1879-1888	Katsinawa
12.	Mal. Usman Yero dān Abdullahi	1888-1897	Barebari

13.	Mal. Muh'd Lawal Kwasau dan Yero	1897-1903	Barebari
14.	Mal. Aliyu Jan Sidi	1903-1920	Mallawa
15.	Mal. Dalhatu dan Yero	1920-1924	Barebari
16.	Mal. Ibrahim dan Kwasau	1924-1936	Barebari
17.	Mal. Jafaru dan Isyaku	1936-1959	Barebari
18.	Alh. Muh'd Aminu	1959-1975	Katsinawa
19.	Alh. Shehu Idris	1975 zuwa yau	Katsinawa

Wannan bayanin na Dalhatu (2002) ya nuna cewa sarakuna huju sun fito ne daga gidan Mallawa. Su kuma Barebari suna da sarakuna guda goma. Katsinawa kuwa suna da sarakuna huju, sa'annan Sullu~awa suna da Sarki Jaya ne kawai. Ya ci gaba da cewa ita wannan masarauta ana kiranta Zazzau kuma Zariya suna ne na babban birnin ita masarautar.

3.6 Addinin Mutanen Birnin Zariya

Al'ummar da ke zaune a birnin Zariya dukkansu Hausawa ne kuma da harshen Hausa suke magana. Da Hausa suke gudanar da al'amurransu na yau da kullum. Bugu da jari kuma suna amfani da karin harshen Zazzaganci.

Mutanen birnin Zariya suna da addini, wato Musulunci, saboda mafi yawan Hausawa Musulmi ne.² Kodayake akwai 'yan ka]an da ke bin maguzanci, wato addinin gargajiya. Har yanzu a }auyukan Hausawa akan sami maguzawa, sai dai yawansu yana raguwa kullum, saboda hasken addinin Musulunci.

Musulunci ya da]e da shigowa }asar Hausa, kafin jihin Mujaddadi Shehu Usmanu [anfodiyo. Abin da ya faru shi ne, Musulmi suna aiki da shari'ar addinin Musulunci, wato wasu Musulmi ne tsintsa, wasu Musulmi-Musulmi ne, wato suna gauraye addini da wasu tsafe-tsafe da camfe-camfe, wasu kuma 'yan ridda ne (Allah ya kiyashe mu) wato sun fita daga addinin Musulunci, wasu kuwa ma kafirai ne tsintsa wato su ne wa]anda suka ma}ale wa Maguzanci, suka }i amsa kiran Musulunci. Su kuma malamai sun }i bayyana wa sarakunan zamanin gaskiya, sun bari suna }untatawa talakawansu, zalunci ya yi }arfi.

Wannan birni na Zariya ya shahara sosai ta fuskar Addinin Musulunci, da tattalin arziki, da wadata da kuma maraba da ba}i. Addinin Musulunci, addini ne wanda }aukacin mutanen birnin Zariya ake bi kuma suna alfahari da shi. A cikin birnin Zariya, za a sami

Hira da Malam Mustapha Jibril, Shugaban Makarantar Arabiyya da Darussan Musulunci da ke birnin ² Zariya. Dattijo mai shekaru 54, a ranar 31 ga watan Maris 2017 da misalin }arfe 10:00 na safe.

makarantu da tsangayoyi da dama wa]anda ake koyo da koyar da fannoni na addinin Musulunci daban-daban a cikinsu.

3.7 Bun}asar Ilimin Addinin Musulunci A Birnin Zariya

Kafin in fara magana a kan abin da ya shafi bun}asar ilimin Addinin Musulunci a birnin Zariya, zai fi kyau in yi bayani a kan tarihin shigowar addinin Musulunci a birnin Zariya.

Har wa yau, Mahdi ya ci gaba da nuna cewa akwai ra'ayoyi mabambanta da suka shafi shigowar addinin Musulunci birnin Zariya:

Ra'ayi na farko ya nuna cewa, Musulunci ya shigo birnin Zariya ne ta hannun wani mutum da ake kira Abu Yazid wanda shi ne jigon asalin Hausa Bakwai da Banza Bakwai. A lokacin mutanen Zariya suna bautar Gumaka da sauran abubuwan bauta iri-iri, sai suka rungumi addinin Musulunci hannu biyu-biyu har zuwa }arni na goma sha takwas (18) a lokacin da Shehu Usmanu [anfodiyo ya }addamar da jihadinsa har ya kai ga birnin Zariya.

Wasu masana suna da ra'ayin cewa, addinin Musulunci ya shigo birnin Zariya ne tun daga zamanin Manzon Allah (S.A.W.) ta hanyar wani Sahabinsa mai suna Azazi. Wasu kuma sun ce ya shigo ne a zamanin khalifofinsa shiryayyu, har ila yau kuma, wasu sun ce ya shigo ne zamanin Umayyad watau }arshen bu]e garuruwan da [ari} ibn

Zayyad ya yi a }arshen Maghrib wato (Marokko) da kuma Andalus (Spain).

A }asar nan tamu kuwa, Masana da yawa sun tabbatar da cewa, mutanen Barno su suka fara kar~ar addinin Musulunci daga nan sai Katsinawa, sai Kanawa sai kuma Zazzagawa, daga nan kuma sai sauran garuruwan Hausawa. A wani }aulin kuma an nuna cewa, Katsinawa sun kar~i addinin Musulunci ne tun a }arni na goma sha biyu (12) a miladiyyar Annabi Isah (A.S.), sai suka watso shi zuwa Kano a }arni na goma sha uku (13) daga nan ne kuma sai ya gangaro zuwa birnin Zariya.

Wani mashahurin masanin tarihi mutumin Timbuktu, mai suna Ahmad Baba ya bayyana cewa, “}asar Barno da ta Katsina, da kuma ta Zariya sun kar~i kiran addinin Musulunci tun a cikin }arnoni da suka wuce cikin kwanciyar hankali da da}in rai ba tare da wani ya mallake su ko ya matsa masu ba”.

Idan muka yi la’akari da wa}annan ra’ayoyi da abubuwan da masana suka yi tsokaci a kai, za mu taras cewa kowanne daga cikin su ya yi iyakacin }o}arinsa don ya bayyana abin da yake daidai dangane da shigowar addinin Musulunci birnin Zariya, sai dai ni a ra’ayina, na karkata ne ga ra’ayin masanin tarihi nan mutumin Timbuktu mai suna Ahmad Baba.

Idan muka juyo kan bun}asar addinin Musulunci a birnin Zariya kuwa, za a iske cewar, addinin Muslunci ya samu ci gaba da bun}asa, yana kuma }ara }arfi a tsakanin talakawa da masu mulkin gari. Kodayake a zamanin mulkin Ha~e akwai Musulunci amma ba shi ne marinjayin addini ba.

A lokacin da jihadi ya cinye birnin Zariya, sai ilimin addinin Musulunci ya bun}asa ya fa}a}a a garin, har aka sami manyan malamai da suka tashi suna wa'azi da koyar da jama'a littafin Allah wato Al}ur'ani Mai Girma da Hadisan Manzon Allah (S.A.W.) da Fi}ihu da sauran fannoni na ilimin addinin Musulunci irin su Larabci da Nahawu da Sira da Balagha da dai sauransu.

A sakamakon bun}asar da addinin Musulunci ya yi ne, aka sami wayewar kai da ci gaba irin na addinin Musulunci suka watsu a cikin al'ummar cikin gari. Ana cikin haka ne sai aka samu gidajen masarautu guda hu}u, wa}anda aikinsu shi ne watsa addinin Musulunci da koyar da shi a cikin birnin Zariya.

Ha~akar addinin Musulunci ya yi amfani a birnin na Zariya ya sanya an giggina makarantu da tsangayoyi daban-daban, kasancewar shaharar da birnin Zariya ya yi ta fuskar addinin Musulunci ya sanya jama'a daga ko'ina a }asar Hausa da ma yammacin Afurka suke yin tururuwa zuwa birnin Zariya domin neman ilimi.

3.7.1 Sunayen Wasu Shahararrun Malaman Zazzau

Sunayen shahararrun malaman da suka taimaka wajen yaxa addinin Musulunci bayan qarewar jihadin Shehu Usmanu Xanfodiyo a birnin Zariya kuwa sun haxa da Malam Musa da Malam Yanusa da Malam Abdulkarim da Malam Muhammadu Sani da Malam Shehu Usman Kwasau da Malam Aliyu Xansidi da kuma Malam Ja'afaru xan Isiyaku, dukkansu malamai ne waxanda suka mulkin birnin Zariya a matsayinsu na Sarakunan yanka.

Sauran mashahuran malaman da suka taimaka wajen yaxa addinin Musulunci a birnin Zariya su ne Malam Shi'itu Kusfa Zariya da Malam Na'arabi Kusf ada Malam Yahuza da Malam Abdulqadir Banufe da Malam Na'iya bakin Fadama da Malam Sambo Magatakarda Kwarbai Zariya da Malam Musa Magajiya da Malam Abbas Zagezagi da Malam Musa Qofar Doka da kuma Malam Ummaru Sanda Unguwar Juma da sauransu.

3.8 Kafuwar Ilimin Boko A Birnin Zariya

Turawan mulkin mallaka su suka zo da ilimin boko a Zariya, su kansu, kafin su zo da wannan ilimin book, sai da suka yi }wa}}warar binciken yadda karatun addinin Musulunci yake domin shi suka ga ana yi a Zariya, kamar yadda gaba]aya kafin Turawan su kafa makarantun boko a Arewa sai da suka aika Misra da Sudan domin su ga irin tsarin

da suke bi wajen gudanar da ilimi a can, kasancewar su }asashen Musulunci.³

Ganin yadda wa}annan }asashen Musulmai watau Misra da Sudan suke gudanar da sha'anin ilimi, shi ya taimaka wa Turawa kawo ilimin boko a birnin Zariya. Turawa sun kawo wannan ilimi na boko tare da dabarar cu}anya shi da ilimin addinin Musulunci, domin sun fahimci duk wani karatu da za a yi a Zariya ba zai yiwu ba, sai tare da karatun addinin Musulunci. Wannan shi ya sa dole suka }auki malaman addinin Musulunci 'yan gari, domin su samu ha}in kai da goyon baya wajen yin karatun boko. A wannan lokaci da Turawa suka kawo wannan ilimi na boko babu wani karatu a Zariya, sai na addinin Musulunci wanda shi kuma da Larabci yake ko Hausar Ajami.

Haka kuma, a wancan lokaci, mutanen Zariya kamar sauran takwarorinsu na cikin garuruwan arewacin }asar nan suna }yamar duk wani abu da Turawa suka zo da shi, musamman na karatu. Ganin haka ne ma ya sanya Sarkin Musulmi na farko Muhammadu Attahiru ya wa}e munin zama da Turawa a cikin wa}ansu baitocinsa uku a inda yake cewa:

Idan sun ba ka kyauta kada ka amsa,
Dafi na sunka ba ka guba Nasara.

Suna horo gare mu mu bar zalama,

Hira da Malam Muhammad Abbas Aliyu Shugaban Makarantar Demonstration Secondary School ³
ABU Zaria, mai shekara 58 da haihuwa a ranar 20 ga watan Agusta, 2017 da }arfe 10:00 na safe.

Mazalunta da kansu Jiyan Nasara.

Ba}ar fitina gare su da kau makida,
Ta ~ata dinin Musulmi Annasara.

Wa}annan baitoci na wa}ar Sarkin Musulmi na farko wato Muhammadu Attahiru sun bayyana halayen Turawa na }in Musulmi da Musulunci. Amma kuma ga shi har sun zo wa mutanen Zariya da wani tsarin karatu. Haka aka yi ta godo da mutanen Zariya wajen yarda ko amincewa da yin wannan karatun.

Har ila yau, Malam Muhammad Abbas Aliyu ya ci gaba da bayanin cewa, makarantar boko ta farko a cikin birnin Zariya ita ce wadda a ka kafa a shekarar 1910 ana kiran ta da *Provincial School, Zaria*. An canza mata suna zuwa *Middle School, Zaria* a shekarar 1930, an kuma sake canza mata suna zuwa *Provincial Secondary School, Zaria* a shekarar 1955, daga nan sai ta koma *Government Secondary School, Zaria* a shekarar 1966. daga }arshe an sake canza mata suna zuwa *Alhudahuda College, Zaria* a shekarar 1982 har zuwa yau.

Makarantar boko ta biyu kuwa ita ce wadda aka fara kafa ta a Katsina mai suna *Katsina Training College* a shekarar 1921, daga nan sai aka sake mata suna zuwa *Katsina Higher College* a shekarar 1929, sai kuma aka mai da mazaunin kwalejin zuwa Kaduna wanda aka sanya wa suna *Kaduna College* a shekarar 1938. Ana nan kuma sai aka

dawo da mazaunin kwalejin zuwa Zariya, aka kuma ra]a mata suna zuwa *Zaria Secondary School* a shekarar 1949. Har ila yau, an sake canza ma kwalejin suna zuwa *Government College, Zaria* a shekarar 1955. Daga }arshe kuma sai aka sa ke ma kwalejin suna zuwa *Barewa College, Zaria* a shekarar 1972 har zuwa yau. Daga nan sai aka ci gaba da giggina makarantun sakandare a ko'ina cikin birnin Zariya da kewayensa.

A makarantun furamare kuwa, makarantar farko wadda aka fara kafawa ita ce *LEA Primary School, Kofar Kuyambana Zariya* wadda aka samar da ita a shekarar 1921, an kuma canza mata suna zuwa *Waziri Lawal LGEA Primary School Kofar Kuyambana, Zaria City* a shekarar 1999.

Kasancewar makarantar Furamare ta farko a Zariya ya sanya ake mata la}abi da *Town School No. 1*. Bayan haka kuma an sami sukunin giggina makarantun Furamare da dama a sassa daban-daban a unguwannin da ke cikin birnin Zariya da kewayensa.

A ~angaren makarantun Islamiyya (wato masu ha}e da boko), makarantar farko da aka fara kafawa a birnin Zariya ita ce *Provincial Arabic School, Zaria* wadda aka kafa a shekarar 1942, daga nan sai aka canza mata suna zuwa *Alu-Dan Sidi L.G.E.A Primary School Zaria* a

shekarar 1999, daga }arshe kuma sai ta koma *School for Arabic and Islamic Studies, Zaria* a shekarar 2003 har zuwa yau.⁴

Bayan wannan, an sami sukunin kafa makarantar *Jama'atu College of Arabic Studies Zaria* ~angaren maza wadda aka }addamar a shekarar 1979. Baya ga wa}annan makarantu, an sami sukunin kakkafa makarantu na darussan Arabiyya da na Addinin Musulunci da yawa a cikin birnin Zariya da kewayensa.

Daga }arshe, wa}annan makarantu da aka zayyana, su suka zama ginshi}in bayyanar ilimin boko da na Addinin Musulunci a birnin Zariya da kewayensa.

3.9 Na}ewa

Wannan babi ya yi cikakken bayani a kan tarihin asalin kafuwar birnin Zariya da tarihin }ofofin Zariya guda takwas. Babin ya yi magana a kan tsofaffin unguwanni da sababbin unguwanni da suke kewaye da birnin Zariya. Har ila yau, babin ya yi tsokaci a kan gidajen masarautun Zariya da addinin mutanen birnin Zariya. A }arshe kuma an tattauna a kan kafuwar ilimin boko da bun}asarsa a cikin birnin Zariya.

Hira da Malam Mustapha Jibril Shugaban Makarantar Arabiyya da Darussan Addinin Musulunci ⁴ da ke birnin Zariya, mai shekara 54 a ranar 1 ga watan Afrilu, 2007 da misalin qarfe 4:00 na yamma.

BABI NA HU[U

4.0 UNGUWANNIN DA SANA'O'I SUKA KAFA A BIRNIN ZARIYA

4.1 Shimfi]a

Unguwanni masu sunayen sana'o'i a birnin Zariya sun samo asali ne daga unguwannin da sunayensu suka samu dalilin sana'o'in da ake yi a wuraren da suke. Misali, Unguwar {arfe ta smu ne dalilin }ira, Unguwar Magajin Aska ta samu ne dalilin aski, Unguwar Majema ta samu ne a sanadiyyar jima, sai kuma Unguwar Sirdi ta samu ne sanadiyyar sassa}ar sirdin dawaki. Wannan babi ya gabatar da ire-iren sana'o'in da suka yi fice a birnin Zariya har suka yi dalilin kafuwar unguwanni. A }arshe babin ya yi bayani a kan tasirin zamananci a kan unguwannin da sana'o'i suka kafa.

4.2 Unguwar Kanfage

Unguwar Kanfage tana]aya daga cikin unguwannin birnin Zariya da sana'o'i suka kafa su. Unguwa ce wadda ta }unshi ~angarori guda uku, watau akwai ita kanta Kanfagen da ~angaren Rubu da kuma wani sashi na Unguwar Salmanduna, Mai Unguwar Kanfage Malam Manniru Abdullahi ya tabbatar mini da haka a wani zantawa da na yi da shi a zauren gidansa.

Ya }ara da cewa unguwar ta kafu ne tun lokacin mulkin Ha~e wato kafin jihadin Shehu Usmanu [anfodiyo. Bugu da }ari ana kiran

unguwar ce da Kanfage saboda sana'o'in da ake aiwatarwa a wurin wato ke nan a dalilin sana'o'in ne a ka kai ga kafa unguwar.

Babbar sana'ar da ake aiwatarwa a unguwar ita ce ginin tukwane, wanda a yanzu ana kiran wurin da 'Yan Tukwane. Baya ga wannan ana gudanar da sana'ar jima sosai a wurin.

Mai unguwar ya yi mini bayanin cewa a tsakiyar unguwannin da suka ha]u suka yi Kanfage, akwai wani durumi da ake masa la}abi da, Durumin mai Garke wannan wuri ne mutane ko 'yan kasuwa ke baje hajojinsu don gudanar da harkokin kasuwanci.

A ~angaren Unguwar Rubu kuwa, mai unguwar ya sanar da ni cewa, akwai wani gidan sarauta mai tarihi da aka gina shi tun zamanin mulkin Ha~e wanda har yanzu gidan yana nan mutane suna zaune a ciki. Ya ce a da can baya ana ma unguwar kirari da cewa, "Kanfage kan magana" amma a yanzu, ana ma unguwar kirari da cewa, "Kanfage kan arzi}i" wannan ya biyo bayan arzi}in da Allah ya bai wa unguwar a sakamakon sana'o'in da ake gudanarwa a a cikinta.

Tun kafuwar wannan unguwa har zuwa yau, masu unguwanni shida ne suka jagoranci unguwar, wa]anda suka ha]a da Mai Unguwa [an Bala wanda ya gaji mahaifinsa, sai Mai Unguwa Fate, wanda shi ne na farko da ya jagoranci unguwar a matsayinsa na mai unguwa, daga nan sai Mai Unguwa Abbas, sai Mai Unguwa Sarki, sai Mai Unguwa

Muhammadu Yaya, sai Mai Unguwa Muhammadu Salisu Alasan, sai kuma mai ci yanzu wato Mai Unguwa Malam Manniru Abdullahi.

4.3 Unguwar Kusfa

A cewar Usman (2007:114-115), Unguwar Kusfa ta kasance matattara ta masu bautar iskoki ko aljannu, saboda wannan dalili ne ya sa aka sanya wa unguwar suna da Kusfa. Kusfa suna wani aljani ne da mutanen unguwar suke bauta wa a wancan lokaci.

Unguwar Kusfa tana xaya daga cikin unguwannin da sana'a ta kafa a birnin Zariya. Sana'ar da ta kafa wannan unguwa ita ce sana'ar malanta da mazauna unguwar suka shahara da shi tun asali. Akwai malamai da yawa da suke ba da taimako iri-iri da suka haxa da layu da guraye da kambuna da sauransu ana karva ana biyansu. Waxansu malaman har hayarsu ake yi zuwa wani wuri domin su yi aiki ko su ba da taimako a biya su.

A unguwar ta Kusfa kamar yadda bayani ya gabata, cike take da malamai matsibbata waxanda suka shahara wurin ba da taimako daga baya a biya su da kuxi daidai gwargwadon taimakon da suka bayar.

Usman (2007) ya }ara da cewar, mafi yawancin lokutta malaman sun fi ba da taimakon ne a kan aikata munanan ayyuka, sannan a biya su kuxin aikin da suka yi. Saboda wannan dalili ne ya sa unguwar ta

kasance xaya daga cikin unguwannin da sana'o'i suka kafa su, kuma ita unguwar ta Kusfa a sanadiyyar sana'ar malanta ne aka kafa ta.

4.4 Unguwar }arfe

Usman (2007:105-106) ya tabbatar da cewa Unguwa }arfe, unguwa ce wadda asalin mazauna cikinta ma}eran ba}in }arfe ne, wa}anda sana'arsu ita ce }era makaman ya}i. Unguwar ta }unshi ma}era ne da masu sana'ar Fawa, amma kuma ma}eran su suka fi yawa. Ita wannan Unguwa ta yi suna }warai wajen }era makaman ya}i na wancan lokacin kamar su takubba da masu da salkuna da dai sauransu. Bugu da }ari, suna }era abubuwan da ake amfani da su a gidaje da gonaki kamar su, wu}a da lauje da adda da gatari da fartanya da sauransu. Mahautan kuwa suke samar da naman da ake ci a unguwar.

Akwai wata tawaga ta Sullu~awa wa}anda suka da}e da zama a unguwar, daga }asar Sakkwato suka zo a tsakiyar }arni na 18. Sunan shugaban tawagar shi ne Malam Ja'e wanda Allah ya azurta da shanu masu yawa. Wannan tawaga ta Sullu~awa da suka zauna a unguwar }arfe sun goyi bayan jihadin da aka }addamar a kan Sarkin Zazzau na }arshe a mulkin Ha~e wato Makau a shekarar 1806-1808.

4.5 Unguwar Madaka

Mai Unguwar Madaka da Unguwar Liman wato Alhaji Ibrahim Sarki ya tabbatar da cewa, Unguwar Madaka ta samu asalin sunanta ne daga wata riga 'yar Madaka da ake Jinkawa da hannu. Wato unguwa ce wadda sana'ar Jinkin riguna ta kafa ta tun asali. Daga baya kuma aka cire kalmar ('yar) aka ri}a kiran unguwar da 'Madaka'. Su mazauna unguwar, }yalle suke samowa sai a zana masu riga 'yar Madaka, daga nan kuma sai su Jinka abin su. Baya ga Jinkin rigar, sukan kuma Jinka riga aska biyu da kuma ta aska takwas. Sun }ware wajen Jinka waJannan riguna, duk inda aka ga Jaya daga cikinsu, ko su duka, za a ce daga unguwar aka Jinka ta, ko aka Jinka su.

Mai unguwar ya ci gaba da shaida mini cewa, kasuwar Madaka, kasuwa ce wadda ta samo asali tun daga farkon zamanin Sarkin Zazzau Ibrahim, har ya zuwa ga wanda ya gaje shi wato Sarki Ja'afaru har ya zuwa ga Sarki Aminu har kuma zuwa ga na yanzu wato Sarkin Zazzau Alhaji (Dr.) Shehu Idris.

Bugu da }ari, unguwar Madaka unguwa ce sananniya a cikin Nijeriya da wajenta saboda shaharar da unguwar ta yi wajen Jinkin riga 'yar Madaka. Masu Unguwannin da suka jagoranci unguwar tun farkon kafuwarta sun ha}a da: Mai Unguwa Datti, sai Mai Unguwa

Jumare, sai Mai Unguwa Jamo, sai Mai Unguwa Sambo daga shi kuma sai mai ci a yanzu wato Mai Unguwa Ibrahim Sarki.

A gaba ka]an da Unguwar Madaka, akwai wata 'yar }aramar unguwa wadda ake kira, Unguwar Liman. Unguwar Madaka da ta Liman, sa'o'in juna ne a }ar}ashin shugabancin Mai Unguwa guda wato Malam Ibrahim Sarki. Mai Unguwar ya tabbatar mini da cewa, ana kiran Unguwar Liman ne saboda na]a wani limami da Sarkin Zazzau Ja'afaru ya yi don ri}a jagorancin salloli biyar a rana, a cikin wani masallaci mai da]a]]en tarihi a unguwar. A cikin unguwar kamar yadda Mai Unguwar ya ci gaba da shaida mini, akwai muhimman gidaje guda biyu, su ne kamar haka: Gidan Mai Unguwa Datti da kuma Gidan Sambo Muhuti. Wa]annan su ne mashahuran gidajen da suke cike da malamai da manoma da kuma makiwata.

4.6 Unguwar Magajin Aska

Usman (2007: 97-98) ya bayyana cewa, wannan unguwa tana nan a arewa da unguwar Magajiya kusa da Rafin Sarki. Unguwar Magajin Aska ta samo asalin sunanta ne daga sana'ar wanzanci, wanda wanzancin gargajiya suke yi. Tarihin wannan unguwa ya samo asali ne tun a }arni na 15 a lokacin da aka gina wa Magajiya mai jiran gadon sarauta gida a Unguwar Magajiya. Wanzaman da ke unguwar sun taka muhimmiyar rawa wajen gudanar da sana'arsu ta wanzanci a fadar

Sarki da kuma gidan Magajiya. Har ila yau, wanzaman ba su tsaya a kan aski ba kawai, har wasu abubuwa suke yi da suka danganci sana'arsu kamar su: kaciya, da cire beli, da yin tsaga a fuska ko a jiki da kuma ba da magungunan gargajiya iri-iri.

A bisa al'adar wanzanci a wannan unguwa, Magajin Aska ka]ai ke yi wa sarki aski tare da masu ri}e da sarautun gargajiya. Mataimakansa kuma su yi ma sauran jama'ar gari askin.

Akwai 'yar }aramar unguwa da ake kira, Unguwar Kahu, tana kusa da Unguwar Magajin Aska ne wadda take a wancan lokaci har ma a yanzu, Unguwar Magajin Aska ta mamaye unguwar gaba]aya, wannan ba zai rasa nasaba da yawan ba}in da suke zuwa daga Kano ba.

A wancan lokaci, da ba}in suka sauka a Unguwar Kahun sai suka sami matsuguni a wani yanki kusa da Rafin Sarki a tsakiyar unguwar wanda ya sanya mutane zuwa rafin don]ibar ruwa har suka sanya wa wurin suna Hancin Kare.

Muhimman mutanen da suka zauna a Unguwar Kahun su ne Takarawa. Su Takarawa suna daga cikin zuriyar Fulani wa]anda suka taso daga Kano zuwa Zariya a }ar}ashin jagorancin Malam Muhammad, a sakamakon jihadin da ya auku a Kano. Sun sauka a Zariya ce a cikin shekarar 1806 a inda suka sami matsuguni a

Unguwar Magajiya. Shugaban tawagar Takarawan babban malami ne, shi ya sa ake masa la}abi da Takaru, ana kuma kiran tawagarsa da Takarawa.

4.7 Unguwar Majema

Wannan unguwa ta kasance kusa da Unguwar Juma. Ana kiranta da Unguwar Majema ne saboda sunan da ta yi wajen jeme fatu, ana kaiwa Kano don sayarwa. Wato ke nan unguwar ta samo sunanta ne daga Jeme Fatu da ake yi a wancan lokacin.

Haka dai Usman (2007:107-108) ya nuna a cikin aikinsa, ya kuma }ara da cewa Majeman sun da}e suna gudanar da sana'ar tasu ta jima tun kafuwar birnin Zariya a }arni na 15. Dukkan unguwannnin da suke ra~e da Unguwar Majeman kamar Unguwar Juma da Durumin mai Garke suna amafana da ita. Tun farkon kafuwar Unguwar a }arni na 15 har zuwa na 18, ta kasance masana'anta ta jimar fatu da sarrafa su domin amfanin maya}a da ma wa}anda ba su ba. Wurin da ake aikin fatun yana nan yana aiki. A halin da ake ciki yanzu, akwai gidaje biyar da ake gudanar da sana'ar jima sun ha}a da gidan Inuwa da gidan Garba da gidan Paiko da gidan Yero da kuma gidan Ya'u.

Muhimman mutane da suka zauna a unguwar su ne kamar haka: Iyan Bakin Kasuwa wanda aka nuna cewa ya gina babban gida kusa da Majemar. An tabbatar da cewa ya rayu ne a kusan }arshen }arni na 18.

Akwai kuma Malam Sulaiman wanda ake wa la}abi da Rubu wanda daga baya ya }wace gidan daga hannun Iyan Bakin kasuwa. Wannan ya biyo bayan fatattakar da aka yi wa masu mulkin Ha~e daga birni ne, bayan an }addamar da jihadi a birnin Zariya. A }arshe dai Iyan Bakin Kasuwa wanda shi Baha~e ne ya tsere daga birnin tare da Jimbin magoya bayansa.

4.8 Unguwar Sirdi

A nan ma, Usman (2007:108) ya nuna cewa unguwar tana nan kusa da Unguwar Nufawa. Unguwar ta sami sunanta ne a dalilin gwanancewar da mazauna unguwar suka yi ta wajen sana'arsu ta sassa}ar sirdin dawaki wa}anda maya}a da sauran mahaya dawaki ke amfani da su wajen ya}i ko kilisa.

Ita wannan unguwa kewaye take da gidan Sarkin Sirdi, kamar yadda aka sani babbar sana'ar mutanen unguwar ita ce yin sirdin dawaki. A dalilin wannan sana'a ce unguwar ta samu sunanta Unguwar Sirdi.

Usman (2007), ya ci gaba da nuna cewa, mutanen unguwar da suke wannan sana'a asalinsu bayi ne na Sarakunan Ha~en Zazzau wa}anda aka kamo daga kudancin Zariya domin su ri}a yi wa Sarakunan sirdin dawaki. Sai dai a wani }aulin da ba wannan ba, an nuna cewa, masu gudanar da wannan sana'ar ta yin sirdin doki sun zo

Zariya kuma sun sauka a unguwar a zamanin Sarkin Zazzau Abdulkarim a shekarar 1834-1846.

A nan, za a fahimci cewa unguwa ce wadda ta }ware wajen gudanar da sana'ar sirdi. A saboda haka ne ma ya sanya daga cikin mutanen unguwar aka na}a Sarkinsu da ake kira Sarkin Sirdi. Wannan la}abi da ake kiran sarkin su da shi an samo shi ne daga masu mulkin Ha~e. Wannan ya nuna cewar unguwar ta da}e da kafuwa tun lokacin da aka kafa birnin Zariya a }arni na 15. Kamar yadda bayani ya gabata, zai iya kasancewa bayi ne suke gudanar da sana'ar domin amfanin Sarakunan Ha~e.

4.9 Sana'o'in Da Suka Yi Fice A Birnin Zariya

A cikin birnin Zariya akwai sana'o'in da suka yi fice sosai a da da yanzu wato su ne sana'o'in da jama'a mazauna birnin Zariya suka fi gudanarwa, sun ko haxa da:

4.9.1 Sana'ar Noma

Noma na daga cikin sana'o'in da suka yi fice a birnin Zariya tun asali har ma a yanzu. Babu wata unguwa a faxin birnin Zariya da kewaye da za a ce babu manoma a cikinta. Mafi yawancin manoman sun fi yin noman damina, inda suke noma dawa da gero da masara da

shinkafa da wake da sauransu da yawa. Haka kuma akwai masu noman rani, sa'annan akwai masu haxa biyu, su yi noman rani da damina.

4.9.2 Sana'ar Qira

Sana'a ce wadda ta yi fice sosai a wasu unguwanni na birnin Zariya, musamman a unguwar Qarfe da unguwar Kakaki. A da can, maqearan sun fi qera kayayyakin yaqi irin su: takubba da masu da kwari da garkuwa da kuma kayayyakin da ake xorawa doki. A yanzu kuwa maqeran suna qera kayayyakin aikin gida da sauransu.

4.9.3 Sana'ar Xinki

Sana'a ce wadda ake yi a mafi yawan unguwannin da ke birnin Zariya. Birnin Zariya birni ne da ya shahara a kan xunkunan gargajiya da na zamani. A dalilin haka ne ya sa mutane da yawa daga garuruwa daban-daban suke kawo xinkunan su Zariya domin a yi musu.

4.9.4 Sana'ar Rini

Sana'a ce wadda aka fi yinta a unguwar Kusfa da bakin kasuwa, baya ga rini ana gudanar da harkokin kasuwanci na sayae da sayarwa da kuma wasu sana'o'in hannu irin na mata duka a yankin na bakin kasuwa.

4.10 Sana'o'in Da Suka Yi Fice A Sababbin Unguwanni

A cikin waɗannan sababbin unguwanni, mutanen da ke zaune a cikinsu, suna gudanar da sana'o'i daban-daban waɗanda suka dogara da su wajen gudanar da harkokin rayuwarsu na yau da kullum.

Idan aka yi la'akari da bayanan da suka gabata, za a fahimci cewa lallai sababbin unguwanni suna da sana'o'i da suka yi fice a kansu. Misali idan muka ɗauki Tudun wada, za mu ga cewa noma da kiwo, da kamun kifi da kuma ɗinkin hannu, su ne suka yi fice a kan su, musamman ma a cikin yankunan da ke rano da Tudun Wadan kamar su: Gyallesu da Magume da kuma Tudun Jukun.

A Sabon Gari kuwa, kasuwanci shi ne ya yi fice sosai a bisa sauran sana'o'in da ake gudanarwa a yankin irin su Noma da Kiwo da kuma amfani da hannu wajen jere-jeren kayayyakin aikin gona irin su fartanya da gatari da adda da madingiri da wuɗa da kuma kayayyakin amfanin gida iri-iri da sauransu. Wannan dalili ne ya sanya Gwamnatin Jihar Kaduna ta gina makarantar koyon sana'a wato (BATC) wadda ke kusa da jofar shiga Barikin Soja (Army Depot) da ke Sabon Garin.

A samaru ma, sana'o'in da suka yi fice sosai da sosai a yankin ba za su wuce noma da kiwo ba kasancewar Samaru yanki ne wanda ya haɗa Hausawa da Fulani masu yawa. Akwai kuma sauran jabilu musamman ma Yarbawa da Inyamurai da Nufawa da sauransu,

wa]anda suka shahara wajen kasuwanci da kuma sana'o'in aiki da hannu.

A yankin Wusasa kuma, da yake akwai Hausawa da Fulani da yawa a wurin, sana'o'in da suka yi fice a wurinsu su ne noma da kiwo da kuma farauta. Kasancewar yankin akwai manyan duwatsu, ciki har da Dutsen Kufena mai dogon tarihi, wanda ke yamma da Wusasa sannan kuma akwai }ananan dazuzzuka a yankin.

4.11 Tasirin Zamananci A Kan Unguwanni Da Sana'o'i Suka Kafa

Kayayyakin qere-qere na zamani sun yi tasiri qwarai da gaske a cikin unguwannin da sana'o'i suka kafa su. Alal misali, idan muka xauki Unguwar Kanfage waxanda suka qware a wajen ginin tukwane da yumvu a da can. Yanzu saboda tasirin zamani suna samar da tukwanen qarfe da na robobi irin waxanda ake amfani da su a unguwar.

A unguwar qarfe ma haka abin yake, domin a yanzu ana amfani da kayayyakin aiki na zamani iri-iri maimakon qarafuna na da. Haka ma a Unguwar Madaka, a da can suna xinka riga 'yar madaka ce da hannu, amma a yanzu ana amfani da kekunan xinki wajen xinka riguna daban-daban.

Bugu da qari, a Unguwar Magajin Aska waxanda suka qware wajen yin aski na gargajiya, su ma zamani ya yi tasiri a kansu, inda

suke amfani da kayayyakin aikin aski irin na zamani wajen gudanar da sana'o'insu.

4.12 Na]ewa

Wannan babi shi ne na hu]u, wanda ya yi cikakken bayani a kan unguwannin da sana'o'i suka kafa tun asali. Haka kuma, babin ya yi tsokaci a kan ire-iren sana'o'in da suka yi fice a wasu unguwanni a birnin Zariya da kuma sababbin unguwanni. A }arshe, babin ya yi bayani a kan tasirin zamananci a kan unguwannin da sana'o'i suka kafa.

BABI NA BIYAR

5.0 KAMMALAWA

5.1 Taqaitawa

Wannan bincike mai taken ‘Unguwannin birnin Zazzau da kewaye: Nazari a kan ire-iren sana’o’in da ake yi cikinsu jiya da yau’ nazari ne a kan tsafaffin unguwanni da sababbin da ke wajen birnin Zariya. An rarraba shi zuwa babuka biyar. Babi na farko a cikin wannan bincike, shi ne matsayin gabatarwa ta gaba Jayan aikin. Babin ya tattauna a kan dalilin bincike da manufar bincike tare da shata farfajiyar da wannan bincike zai yi rawar gaban hantsi a cikinta. Bugu da jari, babin ya ambaci hanyoyin da aka bi wajen gudanar da wannan bincike da kuma ra’in da aka jora wannan bincike a kansa.

A babi na biyu, an waiwayi ayyukan da aka gabatar a kan wannan fanni masu alaqa da wannan bincike. An mayar da hankali wajen kundayen digiri na uku da na biyu da kuma na farko, sa’annan aka yi bitar makalu da mujallu da bugaggun littattafai da aka samu kaiwa gare su. Wannan bita ita ta taimaka wajen kafa hujjar ci gaba da wannan bincike.

Babi na uku ya yi bayani gamsasshe a kan tarihin birnin Zariya. Bayanan sun haɗa asalin kafuwarsa da tarihin }ofofin birnin Zariya. Haka kuma, babin ya yi magana a kan tsafaffin unguwanni da sababbi

da ke kewaye da birnin Zariya da gidajen masarautun da suke a birnin Zariya tare da tsokaci a kan addinin mutanen Zariya. Bugu da ɓari, babin ya tattauna a kan bunɓasar ilimin addinin Musulunci da kuma kafuwar ilimin boko a birnin Zariya. Bayan waɓannan bayanai aka naɓe babin.

A babin na huɓu an gina shi ne a kan bayanan unguwannin da sana’o’i suka kafa a birnin Zariya. Babin ya bayyana cewa unguwanni masu sunayen sana’o’i sun samo asali ne dalilin sana’o’in da ake yi a wuraren da suke. Babin ya tattauna a kan Unguwar Kanfage da Unguwar Kusfa da Unguwar ɓarfe da Unguwar Madaka da Unguwar Magajin Aska da Unguwar Majema da kuma Unguwar Sirdi. Haka kuma, babin ya gabatar da bayani a kan muhimman sana’o’in da suka yi fice ko aka fi gudanarwa a cikin birnin Zariya da sababbin unguwanni tare da tasirin zamananci a kan unguwannin da sana’o’i suka kafa.

Babin na biyar shi ne na ɓarshe a jerin babukan wannan bincike. A cikinsa aka taɓaita binciken tare da kammala shi. Haka kuma an tattauna kan sakamakon bincike sannan da shawarwari.

5.2 Sakamakon Bincike

A sakamakon wannan bincike an gano cewa akwai tsofaffin unguwannin da ke birnin Zariya waxanda aka kafa tun gabanin jihidin

Shehu Usmanu Xanfodiyo. Haka kuma, akwai sababbin unguwannin da aka kafa bayan jihadin da kuma lokacin Turawan mulkin mallaka.

Haka kuma, sakamakon wannan bincike ya gano cewa akwai zumunci tsakanin Hausawa masu sana'o'i iri xaya, musamman ta yadda suke haxuwa wuri xaya, har su kafa unguwa.

Bugu da qari, binciken ya gano cewa birnin Zariya wuri ne na matattarar sana'o'i, musamman na gargajiya, saboda kasancewar samun unguwanni bakwai da sana'o'i daban-daban suka kafa.

5.3 Shawarwari

Shawarar da ake bayarwa a wannan bincike ita ce ta kira ga xalibai da masana da manazarta da su qara qoqari wajen nazarin wannan fanni domin gano asalin wurare masu muhimmanci a tarihin al'umma. Wannan shi zai qara taimakawa wajen sauqaqa samun taskace ingantaccen tarihin kowace al'umma da kuma kauce wa samun kutsen masu yi wa tarihi hawan qawara. Haka kuma, ana kira ga masana da manazarta da xalibai da su qara qoqari wajen taskace tarihi da ximbin bayanar da ake iya samu game da kafuwar birnin Zariya da unguwannin da ke cikinsa da ma wasu birane masu tarihi irinsa.

MANAZARTA

- Abbas, M. (2002), *Traditional Holders of Katsinawa Ruling House in Zazzau Emirate*. Zaria: Jodda Communication Press.
- Abubakar, M. (2012), Unguwannin Sakkwato da Al'adunsu. Kundin Digiri Na Biyu. Sakkwato: Jami'ar Usmanu [anfodiyo.
- Achi, B. (1985), "The Development and Functions of City Walls in the Savanna Belt of the Nigerian Area". Kundin Digiri na Biyu. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.
- Adamu, A. (2001), "The Food Economy in Colonial Nigeria: A Study of Food Production and Distribution in Zaria Metropolis". Ph.D. Thesis, Zaria: Ahmadu Bello University.
- Adamu, M. (1968), "A Hausa State in Decline: Yawuri in the Nineteenth Century". M.A. Thesis. Zaria: Department of History. Ahmadu Bello University.
- Adamu, M. (1974), "The Hausa Factor in West African History". Ph.D. Thesis. Birmingham: University, UK.
- Adamu, T.M. (1992), "Siddabaru a Qasar Hausa, Yadda Yake da Yadda Ake Yinsa", Kundin Digiri na Biyu. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.
- Arnett, E. J. (1970), *Gazetteers of Zaria Province*. London.
- Asiru, A. (2010), "Xinki a Qasar Kano". Unpublished PhD Hausa Thesis. Kano: Department of Nigerian Languages, Bayero University.
- Badejo, P. (1980), "Bori Spirit Possession Religion as a Dance Event: A Pre-Islamic Hausa Phenomenon", Unpublished M.A. Thesis. Los Angeles: University of California.
- Bagudu, I. M. (1974), *History of the Land Zazzau*. Zaria: Gaskiya Corporation.

- Baqo, A. (1990), "A Socio-Economic History of Sabon-Garin Kano 1913-1989". Unpublished Ph.D. Thesis. Kano: Department of History, Bayero University.
- Barkow, J. (1970), "Hausa and Maguzawa Processes of Differentiation in a Rural Area of North Central State of Nigeria". Unpublished Ph.D. Thesis, University of Chicago.
- Bature, (1974), "Within A City Wall: Story of Zaria", *West African Review*, 26.
- Bello, B. U. (1976), *City of Savannah*.
- Bello, U. M. (1999), "An Immigrant Community: The Nupe in Sokoto". Unpublished M.A. Dissertation. Sokoto: Department of History, Usmanu Danfodiyo University.
- Besmer, F. E. (1973), "Praise Epithets and Song Texts for Some Important Bori Spirits in Kano" in *Harsunan Nijeriya III*. Kano: Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.
- Bewaji, J. A. I. (2003), *Beauty and Culture: Perspective in Black African Aesthetics*. Ibadan: Spectrum Books.
- Bryant, K. J. (1964) *This is Zaria*. Zaria: Gaskiya Corporation.
- Bunza, A. M. (1988), "Exorcism in Hausa Tradition", Muƙala. Sakkwato: Sashen Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Bunza, A. M. (1988), "Hayaki Fid da na Kogo", Muƙala. Kano: Bikin Makon Hausa na 18, Kungiyar Hausa, Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.
- Dhiliwayo, A. (1986), "History of Sabon Gari Zaria 1911-1970; A Study of Colonial Urban Administration", Ph.D. Thesis. Zaria: Ahmadu Bello University.

- Dogara, B. D. (1987), *Zuriyar Malam Ibrahim Tsoho da ke Kakaki Zariya*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited
- [alhatu, U. (2002), *Malam Ja'afaru [an Isiyaku: The Great Emir of Zazzau*. Zaria: ABU Press.
- Fagaci, A. (2005), *The 40th Anniversary of Distinguished Ruler Alhaji Dr. Shehu Idris CFR Emir of Zazzau*. Zaria: Jodda Communication Press.
- Fagaci, A. M. (2014), *The Historical Origin of Tradition Title and Cultures of Zazzau Emirate*. Zaria: Jodda Communication Press.
- Garkuwa, B. G. (2007), "Unguwannin Birnin Zazzau da Tarihin su". Kundin Digiri na Farko. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.
- Hogben, S. J. da Greene, A. H. M. (1960), *The Emirates of Northern Nigeria. A Preliminary of their Historical Traditions*. London: Oxford University Press.
- Hore, P. N. (1990), "Weather and Climate" in Mortmore M. J. (ed.) *Zaria and its Region*, Department of Geography, Occasional Papers No. 4. Zaria: Ahmadu Bello University.
- Kirk-Greene, A. H. M. (1961), "Decorated Houses in Zaria". *Nigerian Magazine* 68-53-78.
- Mahdi, A. (1987), "The Choice of Zaria as a Center of Learning". In Muhammad, A. M. (ed.) ABU 25th.
- Moughtin, J. C. (1972), *The Friday Mosque Zaria City*. Savanna.
- Oyedele, E. (1987), "Colonial Urbanisation in Northern Nigeria: Kaduna 1913-1960", Unpublished Ph.D. thesis. Zaria: Ahmadu Bello University.
- Ramalan, B. M. (1991), "Kafuwa da Tsarin Sarautar Zazzau". Kundin Digiri na Farko. Kano: Jami'ar Bayero.

- Salihu, M. J. (1991), "The Walls of a City", *Nigerian Magazine No. 60*.
- Sallau, B. A. S. (2000), "Wanzanci: Matsayinsa na Al'ada da Sana'a a Qasar Hausa". Kundin Digiri na Biyu. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya Jami'ar Bayero.
- Sallau, B. A. S. (2009), "Sana'ar Wanzanci da Sauye-Sauyen Zamani Jiya da Yau". PhD Hausa Thesis. Kano: Department of Nigerian Languages. Bayero University.
- Saleh, Y. (2015), "Application of the African cities of Northern Nigeria: A case study of Zaria Urban Area".
- Sharifai, B. I. (1990), "Take da Kirarin Sana'o'in Gargajiya: Nazarin Ma'anarsa da Muhimmancinsa ga Rayuwar Hausawa". Kundin Digiri na Biyu: Kano. Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.
- Smith, A. (1970), "Some Notes on the History of Zazzau under Hausa Kings". In Mortimore, M. J. (ed.) *Zaria and its Region*. Geography Department Occasional Paper No. 4, Zaria: Ahmadu Bello University.
- Smith, M. G (1960), *Government in Zazzau: A Study of the Hausa Chieftdom of Zaria, Northern Nigeria from 1800-1950*. London: Oxford University Press.
- Soba, A. S. (2017), "Tanadin Tsaron Gargajiya A {asar Zazzau Waiwaye Cikin Zamunna Sarakina Hausa (1435-1804)", Kundin Digiri na uku (PhD). Sakkwato: Jami'ar Usmanu [anfodiyo].
- Sulaiman, A. A. (1986), "Asalin Sunayen Anguwannin Birnin Zazzau". Kundin Digiri na farko, Zaria Jami'ar Ahmadu Bello.
- Suleman, A. H. (1990), "Tsagar Gargajiya a Qasar Kano: Nazarin Ire-Iren Tsaga da Muhimmancinsu ga Al'ummar Hausawa". Kundin

Digiri na Biyu. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.

Suleiman, I. (1986), *A Resolution in History: The Jihad of Usman Danfodiyo*. London: Mansell Publishing Company Ltd.

Umar, H. D. (1985), "Kirarin Sarautu Da Sana'o'i A Unguwannin Zazzau". Kunda Digiri na Fako. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.

Usman, B. B. (1985), "Fadanci A {asar Hausa Misali Daga Sakkwato Da Zazzau Da Kano da Birnin Kebbi." Kunda Digiri na Fako. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.

Usman, S. (2007), A History of Birnin Zaria from 1350-1902 Kunda Digiri na Biyu. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.

Usman, Y. B. (1981), *The Transformation of Katsina (1400-1883): The Emergence and Overthrow of the Sarauta System and the Establishment of the Emirate*. Zaria. Ahmadu Bello University Press.

SUNAYEN WAXANDA AKA YI HIRA DA SU

	SUNA	MATSAYI	SHEKARU	RANAR HIRA	LOKACI	WURI
1.	Alhaji Salihu Ibrahim; Malam Abdulmumini Ibrahim	Mai Unguwar Ban Zazzau Mataimakin Mai Unguwa	70 65	11/04/2016	4:30 na yamma	A qofar gidansa
2.	Malam Ahmadu na Gidan Makaranta; Malam Abubakar Bawa Mai Shafe	Limamin Unguwar Amaru Na'ibin Liman	76 70	05/05/2016	10:30 na safe	A cikin masallaci
3.	Alhaji Ibrahim Sarki	Mai Unguwar Madaka da Liman	65	30/06/2016	5:00 na yamma	A zauren gidansa
4.	Malam Hamza Umbaru; Malam Falalu Muhammadu	Mai Unguwar Zakara Mahaifin Mai Unguwar Zakara	69 78	01/08/2016	3:00 na rana	A zauren gidansa
5.	Malam Manniru Abdullahi	Mai Unguwar Kanfage	66	15/08/2016	5:00 na yamma	A zauren gidansa
6.	Alhaji Aliyu Muhammad	Sarkin Tsugugi, gundumar Qaramar	70	01/01/2017	9:00 na safe	A fadarsa

		Hukumar Sabon Gari				
7.	Malam Ummaru Tanko	Mai Unguwar Alfadarai	69	30/01/2017	10:00 na safe	A zauren gidansa
8.	Malam Ya'u Aliyu	Mai Unguwar Layin xan Dutse, Tudun Wada, Zariya	70	28/02/2017	11:00 na safe	A qofar gidansa
9.	Malam Dauda Abubakar	Sarkin Samaru, Zariya	66	01/06/2017	4:20 na yamma	A zauren gidansa
10.	Malam Muhammadu Abbas Aliyu	Shugaban Makarantar Demonstration Secondary School, ABU, Samaru, Zariya	58	20/08/2017	10:00 na safe	A qofar gidansa
11.	Malam Mustapha Jibril	Shugaban Makarantar Arabiyya da Darussan Addinin Musulunci, Zariya	54	31/03/2017 01/04/2017	11:00 na safe	A ofishinsa